

891 39 4f

p

ԱՅԿՅ.

00 AUG 2010

ՀԱՆՐԷՍ ՄՇԱԿՈՅԹԻ ԵՒ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

n/4

ԺԶ

ՅՈՒԼԻՍ - ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ

Փ Ա Ր Ի Զ

1936

“V E M,”

REVUE BIMESTRIELLE ARMÉNIENNE
Directeur : S. VRATZIAN

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԳԱՌՆԻԿ ԳԻՒԶԱԼԵԱՆ	1
ՎԱՀԱՆ ՄԻՆԱՆՈՐԵԱՆ	30
ՊՐՕՖ. ՆԻԿ. ԱԳՈՆՅ	46
ՏՕՔԹ. ՎԱՀՐԱՄ Յ. ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ	54
ՅՈՎԱԿ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ	59
Վ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ	72
ՀԱՅ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ	86
ՀԻՆ ԹՈՒՂԹԵՐ	95
ԱՆՅԵԱԼԻ	101
ԿԵԱՆՔ և ՄՇԱԿՈՅԹ	104
ԳԻՐՔ և ՄԱՄՈՒԼ	109
ԳՐԱՆՈՍԱԿԱՆ	113
ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՅ	117
ՅԱԻԵԼԻԱՄ	225

ՆՈՐ ՏԱՐԻԱՅ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

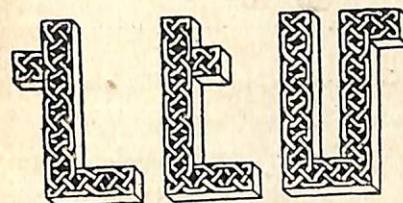
Ամերիկա, Բրիտ. Կայսրութիւն, Եգիպտոս՝ տարեկան 4 դուար
Ֆրանսա և մնացեալ երկիրները, տարեկան՝ 60 փրանկ
Ռումանիա, Բուլղարիա, Յունաստան Սլովակ, և
Պարսկաստան՝ 50 փրանկ
ՆԱՅՈՐԳ ՏԱՐԻՆԵՐԻ ԻՐԱՓԱՆՁԻՐ ՏԱՐԻՈՅ 6 ԳԻՐՔԸ՝ 25 ՖՐ.
Հասցէ՝ նամակների, դրամի, յօդածների և ուրիշ ամէն
տեսակ առաջումների համար

S. VRATZIAN — 13, Rue des Platanes, Cité Jardins de Plessis-Robinson (S.)

Gérant: V. Hampartzoumian

Impr. ARTISTIQUE 42, Rue de la République, PARIS 17.

00 AUG 2010

ԵՐԿԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԵՍ
ՄՇԱԿՈՅԹԻ ԵՒ
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ
Խմբագիր՝ Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ

Դ ՏԱՐԻ, ԹԻՒ 4

1936

ՅՈՒԼԻՍ - ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ

ԳԱՌՆԻԿ ԳԻՒԶԱԼԵԱՆ

Մ. ՓՈՐԹՈՒԳԱԼԵԱՆ

(ՄԻ ԷՋ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՄՏՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ)

I

Բերլինի վեհաժողովը դարձակէտ եղաւ հայ հասարակական-
քաղաքական մտքի համար: Հայ ղեկավարութիւնը՝ Կ. Պոլսում եւ
Ռուսա-Հայաստանում՝ տարբեր գնահատում տւեց 61-րդ յօդածին,
սակայն բոլոր հոսանքների համար նա եղաւ մէկ խթան վերադնա-
հատելու հայութեան ուժերը, նպատակները եւ գործունէութեան
ձեւերը: 80-ական թւականները այդ վերադնահատումի շրջանն է:
Նրա բովում մշակւում է, ծանր հիասթափումներից ու խարխափում-
ներից յետոյ, հայ յեղափոխական-քաղաքական միտքը եւ ձեւաւոր-
ւում են հայոց քաղաքական կուսակցութիւնները: Նոյն ժամանակ-
ներում ձեւակերպւում էր եւ մեծ պետութիւնների քաղաքականու-
թիւնը հայկական հարցի նկատմամբ: Մինչ եւրոպական դիւանագի-
տութեան ձեռքին 61-րդ յօդածը նոր միջոց էր Թուրքիայի ներքին
գործերին միջամտելու, կամ մէկ գործիք՝ նրա ասիական նահանգ-
ները իրկելու Ռուսաստանի գրաւումից, հայութեան համար նա յոյ-
սի եւ իրաւունքի աղբիւր էր, նոր աշխատանքի մղիչ մի աղբակ: Ա-
մէնից յուսալքածներն անգամ, որոնք գործին աւելի մօտ էին կանգ-
նած, գտնում էին, որ նրանով սկսւում է մէկ նոր շրջան մեր ազա-
տագրական շարժման մէջ: Բերլինի վեհաժողովը առաջ բերեց յու-
սալքում, հայ ղեկավարութեան մէկ մասի մէջ գործունէութեան ե-

5241

510-2001

արդիւնքով, երբ անգամ Ծերենցը՝ որ այնքան հոգեկից էր Ռաֆիին վիպադրութեան մէջ՝ պնդում էր, որ յուսահատուելու կարիք չկայ, («Մի՞թէ Լէնկթեմուրը մեր դուռն է հասեր»), Ռաֆիին դիւանագիտական բոլոր աշխատանքները եւ նրանից ստացած արդիւնքը համարում էր ոչինչ: «Դատարկ յոյսերով ենք ապրում ...», — գրում էր նա «Մշակի» մէջ, — դիակները միայն լուռ համբերութիւն ունին: Ազատութիւն տրուում է այն ազգերին, որոնք իրենց ազատութիւնը սրով պաշտպանել գիտեն»: Սպասել Թուրքիայից որ եւ է բան՝ հայերի դրութիւնը բարւոքելու համար, սպասել թէ՛ նա կը վերածնւի իր հետ բարձրացնելով եւ հայերին՝ անյոյս բան է:

«Խեմքի» մէջ Ռաֆիին խորունկ ճշմարտութեամբ երեւան է բերում հայ-թրքական շահերի հակադրութիւնը եւ համոզւած է, որ այդ երկու ազգերը գործակցել չեն կարող. ուստի հայութեանը մնում է բռնել միայն յեղափոխութեան ուղին: Եւ Ռաֆիին պնդում է իր «Տանկահայք» աշխատութեան մէջ, թէ «հայերն այժմ լաւ են հասկացել այդ: Հասկացել են, որ հասել է մի վճռական բոլակ, երբ կամ պէտք է յանձն առնել ստրկաբար ոչնչանալ, կամ եթէ ցանկանում են իրենց գոյութիւնը պահպանել՝ հարկաւոր է միացած ուժերով ընդդէմադրել քրդերի վայրենի յարձակումներին: Ուրիշ ճար չկայ»: Այս տողերը նա գրում էր 80-ական թ. կէսերին, բայց արդէն 70-ական թ. վերջերին նա մշակել էր իր վէպերի մէջ այդ տեսակէտը: Հայոց յեղափոխութիւնը պիտի լինի ժողովրդական. նա պիտի «ցածից դէպի վեր բարձրանայ»: Ըստ Ռաֆիի յեղափոխութիւնը արդար է եւ իրաւացի՝ Թուրքիայի նկատմամբ, որովհետեւ իր բովանդակ պատմութեան մէջ նա ցոյց չի տւել խաղաղ յառաջադիմութեան մի փաստ, իր պետական մեքենան չի յարմարեցրել ժամանակակից պահանջներին, չի դարձրել այն մշակոյթի, ազատութիւնների, տնտեսական բարգաւաճման մէկ անօթ, այլ միայն բռնութեան, հալածանքների, կոտորածների դորձիք: Եւ ամեն խօսք, քարոզ «հաւատարիմ հպատակութեան»՝ դա ինքնակործանում է, նւաստացում, հրաժարումն իր արժանապատուութիւնից: «Հաւատարիմ հպատակութիւնը, — ասում է Ռաֆիին նոյն «Տաճկահայք» ուսումնասիրութեան մէջ, — մի այնպիսի պետութեան վերաբերմամբ որպիսին է Թուրքիան, նշանակում է կոյր հնազանդութիւն, այսինքն անտրտունջ տանել բռնակալի բոլոր բարբարոսութիւնները: Եւ հայերը մինչեւ այսօր իրենց հաւատարիմ հպատակութեամբ ոչինչ չափեցին, միայն ծանրացրին իրենց ստրկութեան շղթաները»: Միակ միջոցը Թուրքիայի հետ խօսելու մնում է յեղափոխական գործելակերպը: Եւ Ռաֆի-

ՄԿՐՏԻՉ ՓՈՐՓՈՒԳԱՆԵԱՆ

Ֆին իր մեծ տաղանդը նւիրեց Հայութեանը յեղափոխութիւն քարոզելով: Նա կառուցանում էր խորհրդանշանի հետ միասին յեղափոխական հայութիւնը:

Այս ձեւով Հայոց քաղաքական միտքը երկու տեղումն էլ՝ Թուրքահայաստանում եւ Ռուսահայաստանում մշակւում էր միեւնոյն ուղղութեամբ՝ հասցնելով միեւնոյն հետեւանքին՝ յեղափոխական մեթոտներէ կիրառման: Կար եւ մի այլ հոսանք, որ գլխաւորում էր Ներսէս Վարժապետեանը: Սկիզբը Վարժապետեանը հակառակ էր միջազգային դիւանագիտութեան հայկական գործերի մէջ խառնեւ՝ ոչինչ լաւ բան չսպասելով նրանից: Ներսէս պատրիարքը համոզւած թրքական օրինքաւորութիւնն ունէր եւ նոյնիսկ յատուկ շրջափակի ուղարկեց թրքահայութեան՝ ռուս-թրքական պատերազմի ժամանակ՝ կատարելու իրենց քաղաքացիական պարտքը պետութեան նկատմամբ: Նրան դէպի թրքասիրութիւն դրդողը Ռուսաստանի վախն էր, այն Ռուսաստանի որ աստիճանաբար տարածւում էր հարաւ եւ Սան-Ստեփանոյի դաշնագրով միակ հովանաւորն էր դառնում թրքահայութեան: Դա առաջին քայլն էր դրաման: Իսկ այդ դրամայից սարսափում էր թրքահայ մտաւորականութեան մէկ մասը: Ռուսահայերի բախտը նրանց համար որոշ էր՝ ռուսահայերը զնում էին դէպի ռուսացում: Կապել թրքահայութեան բախտը Ռուսաստանի հետ՝ կը նշանակէր դիտակցօրէն մղել թրքահայութիւնը դէպի նոյն ուղին՝ ռուսացումը: Բայց երբ հայկական հարցը Բերլինի վեհաժողովից դուրս եկաւ որպէս 61-րդ յօդւած, Ներսէս Վարժապետեանը եւ իր կողմնակիցները ջանացին լաւապէս օգտագործել այն: Նրանք հաւատում էին, որ այդ յօդւածը իրագործելի է, որ Թուրքիոյ յանձնառութիւնը կը կատարի, որ Եւրոպան իրապէս կհսկի բարենորոգումների գործադրութեան վերա, որ այդ բոլորը հայկական նահանգների համար ապահովութեան դուռ կբանան եւ խաղաղ աշխատանքի համար նոր ասպարէզ կստեղծեն: Այս հաւատն ու վստահութիւնը նրանց մղում էր մշակութային-տնտեսական վերակառուցման աշխատանքի: *) Յիշելով նրանց, ովքեր ամէն բան սպասում էին

*) Սրանմանեանը յուսախաբւած էր վեհաժողովից. նա առաջարկում է կրտսի ամէն կապ դիւանագիտութեան հետ եւ ջանալ, որ հայութիւնը կենտրոնացաւ իր հայաստանում: Սրանմանեանը եւրոպական միջամտութիւնը համարում է վը-

Բերլինի վեհաժողովից, Վարժապետեանը ասում էր. «Այսպիսի գործ ոչ մէկ օրւան մէջ, ոչ մէկ մարդու ձեռքով կրնայ կատարուիլ. պատճառաւորաբար մեր ապագային. նախ չկենանք հոս. Հայաստան երթանք. Հայաստան ղրկենք ինչ որ ունինք ազգին մէջ բանիբուն, տաղանդաւոր, ազգասէր, եկեղեցասէր: Հայաստան երթան մեր դաստիարակը, ուսուցիչներ, մեր վառվռուն երիտասարդներ: Ուղիներ պիտի բացւին, ջրանցքներ պիտի շինուին, գործարաններ պիտի կառուցուին . . . Հնդկաստանէն, Անգլիայէն, Թուրքիայէն, Ռուսիայէն եւ Աւստրիայէն մինչեւ Պարսկաստան միանան, ձեռք ձեռքի տան բոլոր հայերը»: Ահա գործի ինչպիսի հեռանկար էր բաց անում ՅԷ-ը յօդւածը հայութեան առաջ: Թուրքահայերի վերածնունդը պիտի լինէր համայն հայութեան գործը, նրա շուրջն է, որ կերտուելու էր նոր, աշխարհիկ եւ գիտակից հայութիւնը, համախմբուելու էր հայոց կամքը: Այդ գործը լինելու էր կուլտուր-կրթական եւ տնտեսական: Նախ պիտի կառուցէր մշակութային հայութիւնը: Մեր պարտութիւնը միջազգային դիւանդութեան մէջ հետեւանք է մասամբ նրան, որ չկար այդ հայութիւնը:

Այս մէկ տեսակէտ էր, որ լայն արձագանգ գտաւ հայութեան բոլոր խաւերում: Մինեւ այդ կային ընկերութիւններ Թրքահայաստանում:

տանգաւոր: Եւրոպական պետութիւնները իրենց շահերի համար ստեղծեցին ՅԷ-ը յօդւածը, որ առիթ ունեւան միջամտելու Թուրքիոյ գործերին: Տուժողը մեմբ եմբ, բայց ոչ բուրբը եւ ոչ էլ եւրոպացիք: Գիւսնագիտութեամբ վրա յեկելը սխալ եւ կործանարար ուղի է: «Այդ կեղծ բարեկամները ոչ հայուն հօրեղբայրն էին, ոչ հայուն քեռին, այլ՝ աւելի մարայիկ որսորդներ եւ մագաղաններ, որ գմբ երէ վայրի եւ պատրաստ ոչխարներու եւ պարարակ կովերու տեղ դնելով, մեր փառախէն կ'ուզէին խրոցնել, հեռացնել եւ իրենց ձեռքը ձգելով ի սպանդ մատուցանել»: Եւրոպայի վրա յոյս ունենալով, Սրահմատեանը բելադրում էր, որ հայութիւնը յեկել իր սեփական ուժերի վերա եւ գուրգուրանքի ու սիրոյ միջք դարձնի Թուրքաց Հայաստանը: Հայութեան ամենամեծ չարիքը այն է, որ մա բարձի բռնի է արել եւ բուն հայրենիքը մոռացած մէկ անկիւն է դարձրել այն. սակայն պիտի գիտակցիմք, որ այնտեղ է մեր ապագան, ուստի եւ «փափագելի է, որ մեր դրամատիկները իրենց ուշը դարձնեն Հայաստանի մէջ հողեր գնելու... Նրանք մեծ ազդեցութիւն պիտի ունենային տեղական կառավարիչներուն, բուրք եւ փութք պէյերուն վրայ իբրեւ օրէնսգէտ եւ քաղաքագէտ մարդիկ... Պէտք է օրէնսգէտներ եւ բժիշկներ երթան հոն, այս երկու դասուն ալ մեծ ասպարէզ կայ Հայաստանի մէջ, որոնցմով կ'աշտպանուէին գոյից եւ կենաց գոհեր: Հայաստանի մէջն է բուն հայկական խնդիրը եւ մեմբ Պերլինի մէջ կորնեմք գայն»:

տանի կրթական գործին նպաստող, այժմ սկսում է շարժում դէպի երկիր՝ ներկելու, դաւառի վերադարձներն: 80-ական թւերին երկու սահմաններից էլ դադարական երիտասարդութիւնը դիմում էր դէպի հայկական ընաշխարհը՝ ոմանք լոկ հետաքրքրութեան համար, ոմանք ուսումնասիրական նպատակով, ոմանք դպրոցական աշխատանքին ներկելու, ոմանք յեղափոխական գաղտնի աշխատանք կատարելու: Թրքահայաստանը դառնում էր «Աւետեաց երկիր»: Այդ մեծ հետաքրքրութեան, եռուղեւի մէջ կերպարանք ստացան, ձեւաւորեցին հայ քաղաքական հոսանքները եւ մկրտեց նոր հայութիւնը: «Արարատեան» ընկերութիւնը իր աշխատանքները կենտրոնացնում էր Վանում: Այնտեղ հաստատուեց նաեւ Մկրտիչ Փորթուգալեանը, որ հիմնեց իր նշանաւոր վարժապետանոցը: «Միացեալ Ընկերութիւն» իրեն գործի ասպարէզ ընտրեց Մուշը եւ Մշոյ դաշտը, որտեղ տեղաւորեց Սարլեանը՝ իր գործակիցների հետ: Մուշի մէջ հիմնեց կենտրոնական Դպրոցը: Իհարկէ, դպրոցական այս շարժումը նորութիւն չէր, նա ունէր իր նախորդող գործը, որ կապում էր Ազգային Սահմանադրութեան մշակութային աշխատանքի հետ, սակայն շարժումն այժմ աւելի գիտակից էր ու կազմակերպւած եւ կապւած՝ քաղաքական աղօտ հեռանկարների հետ: Գործի ասպարէզ են մտնում նոր մարդիկ, որոնք հոգեպէս յեղաշրջւած էին պատերազմի, ազգային ազատագրութեանց անմիջական ազդեցութեան տակ: Այդ նոր մարդիկը ոչ միայն դպրոցի ներսն էին ուսուցանում, այլ եւ դպրոցից դուրս՝ հասարակութեան մէջ: Նոր դադարներ, տրամադրութիւններ են բերում նրանք, ջանալով ստեղծել հոգեպէս յեղաշրջւումը, ինքնամանաւորեան հասցնել ստրկացած, գլուխ ծռած հայիկ, ազատել նրա միտքն ու զգացումը կապանքներից եւ ստեղծել անհրաժեշտ նախապայմաններ ընկերային, քաղաքական յեղաշրջման: Հայ դպրոցը կերպարանափոխւում է. փոխւում են դասաւանդութեան առարկաները՝ մտցնում են մարզանք. հայ լեզուն, հայոց պատմութիւնն ու աշխարհագրութիւնը դառնում են հայութիւնը պատուաստելու լաւագոյն գէնքերը. ուսումնն ու դաստիարակութիւնը ազգայնաւանդ է: Շատ տեղերում անգամ գինավարժութիւն էին սովորեցնում, գործածելով փայտէ հրացաններ եւ այս բոլորը կատարւում էր ժողովրդի աչքերի առաջ: Փոխւում էր եւ դասաւանդութեան մեթոդը՝ վանական - սխոլաստիկ եղանակին փոխարինում էր կենդանի խօսքը, փորձը, կեանքը՝ գունեղ եւ հետաքրքիր: Այս մի յեղաշրջում էր՝ խաղաղ, անաղմուկ եւ կուլտուրական յեղաշրջում, որ հայութեան հոգեկան կենտրոնացման ուժերի հաւաքման էր ներկած: Ա-

ական թւականներին Ստ. Նազարեանը ճիշտ նոյն ոգւով էր բանաձեւել ռուսահայութեան քաղաքական վարքագիծը, ասելով, որ հայը քաղաքականապէս ռուս է, կուլտուրապէս հայ: Դասական այս բանաձեւումը, մօտ 25 տարի յետոյ, կիրառում էր Մ. Փորթուգալեանը, որոշելով հայերի յարաբերութիւնը օսման. կայսրութեան հանդէպ: Մինչեւ 19-րդ դարի 80-ական թւականների կէսերը մեր հասարակական միտքը ընթանում էր այն ուղղութեամբ, թէ հայը չի կարող իր «քաղաքական անօթը» ունենալ, թէ չի կարող քաղաքականապէս մէկ հայութիւն ստեղծել, եւ որ գոյութիւն ունին ուրոյն ռուսայ եւ թրքահայ հարցեր, որոնք պիտի լուծւին այս երկու մեծ կայսրութեանց սահմաններում: Այս տեսակէտը հետագայում մտաւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ծրագրի մէջ որպէս փոքրագիշտի պահանջ: Առաջին անգամ հայոց անկախութեան երազը մշակեց Բաֆֆիի երկերի մէջ, իսկ Հնչակեանները դարձրին այն որպէս ծրագրային պահանջ: Եթէ,— ասում են Ստ. Նազարեանը եւ Մ. Փորթուգալեանը,— վիճակած է որ հայութիւնը իր կեանքն անցնի ռուս եւ թուրք կայսրութեանց սահմաններում, ապա նրա վարքագիծն էլ ուղղած պիտի լինի այն բանին, որ երկու պետութիւնների մէջ էլ նա իրաւունք ունենայ իր կուլտուրական հաւաքականութիւնը անաղարտ պահելու: Նախորդ սերունդը երկու տեղումն էլ ձեռք էր բերել որոշ մշակութային-կրթական իրաւասութիւն՝ ազգային սահմանադրութեամբ եւ պոլիտեմիալով, սակայն նոր պայմաններում նրանք անբաւարար էին հայի պատմական-կուլտուրական դիմագիծը պահելու համար: Մ. Փորթուգալեանը հաւատարիմ քաղաքացի է օսմ. պետութեան բայց միայն մէկ պայմանով, որ այդ պետութեան սահմաններում աղատ եւ անկաշկանդ հնարաւորութիւններ ստեղծւին հայի ու հայութեան նըպաստող: Միայն այս պայմաններում դիտակլից հայը եւ օսմ. քաղաքացին միմեանց հետ հաշտ կլինին միեւնոյն հոգու մէջ: Այդ երկուսը պիտի համադրւեն ստեղծելու իրօք Օսմանեան հայրենասիրութիւնը: Եթէ համապետական կարգերը չեն հանդուրժում հայոց հաւաքականութիւնը՝ ապա անխուսափելի է պայքարը «օսման. քաղաքացու» հոգու մէջ, ինչպէս անխուսափելի դարձաւ «ռուս» քաղաքացի՝ Ստ. Նազարեանի հոգու մէջ: Նա պիտի կանգնի նոր խնդրի առաջ՝ հայ թէ օսմանցի: Հայ հաւաքականութեան զաղափարը պիտի յաղթանակի Մ. Փորթուգալեանի մտածողութեան մէջ եւ իր դիւքն էլ պիտի փոխի «տէրութեան» նկատմամբ: Օսմանեան քաղաքացին պիտի տեղի տայ հայ ազգայնութեան ջատագովին:

Բայց ի՞նչ էր հայն ինքն իր մէջ: Մ. Փորթուզալեանը ազգու-

թեան բաղադրիչ տարրերի խնդրով չի զբաղւում, հակում չունի տեսական ընդհանրացումների եւ պրպտումների. դրա համար անհրաժեշտ հմտութիւնը չունի: Նրա համար ազդուութիւնը կայ, պատմական փաստ է եւ կանգ է առնում նա այն ազդեակների վրա, որոնք նպաստել կարող են հայութեան բարգաւաճման: Նա բողոքում է փարիզի «Le Soleil» լրագրի դէմ, ըստ որի «հայը իբրեւ ազդուութիւն դոյուլութիւն չունի. այլ իբրեւ կրօնական ժողովուրդ»: Մ. Փորթուզալեանին ցաւ է պատճառում, որ ոչ միայն օտարների, այլ եւ հայութեան մէջ էլ այդպիսի մտածողներ կան, որոնք մոռանում են թէ «հայը ազգային անուն է եւ ոչ թէ կրօնական» (62):

Աղգուլթեան եւ կրօնի խնդիրը 19-րդ դարի մեր հրապարակահաս-
տութեան գլխաւոր հարցերից մէկն էր։ Դրա շուրջն ստեղծուած էին
հոսանքներ, մղուած էր կատաղի պայքար։ Դարի յառաջագիծ – ազա-
տական մտաւորականութիւնը Ռուսահայութեան մէջ լուծեց այդ
խնդիրը Ստ․ Նաղարեանի մէկ բանաձեւով՝ «այլ է կրօնի հանդէպը,
այլ է աղգուլթեան հանդէսը», սակայն թուրքահայութեան մէջ դեռ
երկար ժամանակ նրա շուրջը նիզակներ են ճօճուած։ Այս հարցը հա-
յոց աշխարհիկ, ապա–կրօն աղգուլթիւն կերտելու հարցն էր։ «Կրօ-
նական ժողովուրդ» լինելու տեսակէտը ըստ Մ․ Փորթուղալեանի ոչ
միայն սխալ է, այլ եւ միասակար․ նա բաժանում է հային ինքն իր
մէջ, մասնատում հակադիր դաւանանքների եւ պառակտում նրան
ներքին պայքարներով։ Ըստ այսմ էլ կրօնի եւ դաւանանքի փոխելը
զառնում է նաեւ աղգուլթեան ուրացումն։ Մեր հրապարակագիրը
ունի պայծառօրէն ապա–կրօն հայութեան դադափարը, որի հիմքը
մշակութային լեզական է։ Նա դէմ չէ կրօնին, գերադասում է նրա
բարոյական սկզբունքները եւ ցանկանում է, որ «սերմանեն եւ ար-
մատ բունեն մեր ժողովրդի սրտին մէջ» (62), բայց միանգամայն դէմ
է, որ նրանք թմրեցնեն քաղաքական առաքինութեան զգացումները։
Ըստ այսմ էլ նա որոշում է եկեղեցու եւ ազգութեան յարաբերու-
թիւնը։ Եկեղեցին աղգային մարմնի մէջ եղող հաստատութիւններից
մէկն է, հետեւապէս ստեղծւած է նրա կարիքների համար։ Այդպէս
էլ եկեղեցակառնները, որոնց պարտականութիւնն է առաջնորդել ժո-
ղովրդին ճշմարիտ կրօնի սկզբունքով։ «Եկեղեցականները աղդին հա-
մար եղած են եւ ոչ թէ ազգը եկեղեցականներուն համար» (106)։
Այս տեսակէտից նա շատ խիստ գնահատական է տալիս թուրքահայ
եկեղեցականներին, որոնք կրօնի սկզբունքը մոռացած, գործակցում
են թուրք իշխանութեան հետ եւ հալածում հայութեան մէջ գործող
ուժերին։ Հոգեւորականութիւնը, ըստ իր հասարակական դերքի եւ

րազգային, զի ժողովրդական վեհապետութեան հրատարակութիւնն էր այն՝ բռնութեան դէմ, ազատութեան, հաւասարութեան եւ եղբայրութեան յաղթանակն էր այն՝ բռնաւորների դէմ, երեք վսեմ սկզբունքներ զորս ամէն ճշմարիտ մարդ կ'աշխտէ ինչ ազգի ալ որ պատկանի» — (101): Յեղափոխութեան յայտարարած սկզբունքներով էլ նա պայքար է մղում թուրքական բռնութեան դէմ՝ ազգային հաւասարութիւնը եւ ազատութիւնը իրականացնելու. այս տեսակէտից՝ իր աշխարհայեցողութեամբ նա ազատական է, որ մեր պայմաններում ստանում է ազգային — ազատական գունաւորում: Եթէ Փրանսացին ունի իր յուլիսի 14-ը, ապա հայն էլ իր անցեալում դէպքեր, փաստեր ունի, որոնք արժանի են յիշատակութեան եւ կարող են արմատացնել մեր մէջ ազգային հաւաքականութեան զգացումը: Վարդաւանց պատերազմը մեր պատմութեան ամենէն հետաքրքիր փաստերից մէկն է իր առաջադրած սկզբունքներով — նա «անձնազոհ ազգասիրութեան եւ կրօնասիրութեան» փաստ է, խտացրել է իր մէջ «խղճի ազատութեան» եւ «քաղաքական ինքնավարութեան զոյգ պահանջները»: Նա մեր պատմութեան այն եղակի փաստն է, որին «կարտինք այսօր մեր քրիստոնեայ եւ միանգամայն հայ լինելը եւ առանձին հայրենիք ունենալը» (64): Մեր հեղինակի տեսակէտով Վարդան Մամիկոնեանը եւ նրա «յաջորդ» Վահան Մամիկոնեանը «ջանացել են դաշնադրութեամբ ապահովել խղճի ազատութիւնը»: Նոյն պահանջն է անում հայն այժմ էլ «Օսմանեան Դռնէն» — հայը չպիտի հալածուի իր կրօնի, դաւանանքի համար: Խղճի ազատութիւնը այն ամբողջական ազատութեանց մէկ մասն է, որ յայտարարեց Փրանսական յեղափոխութեան ժամանակ որպէս «մարդու եւ քաղաքացու իրաւունք»: Վարդանանց պատերազմը որպէս ազատ դաւանանքի եւ ազատ քաղաքական պահանջի խորհրդանշան պիտի տօնուի «ոչ միայն եկեղեցու մէջ, իրրեւ կրօնական տօն, այլեւ եկեղեցիներէ դուրս՝ իրրեւ ազգային — քաղաքական մեծ տօն եւ այդ օրը հանդիսաւոր կերպով պիտի յիշեցնել ժողովրդին իրեն մյր հայրենիքի անցեալն ու ներկան եւ ոգեւորել ու վառ պահել իրենց մէջ հայ հայրենիքի եւ ազգութեան սէրը» (65): Ոչ միայն այդքան. այդ տօնի յիշատակութիւնը պիտի դառնայ հայութեան տարբեր դաւանութեանց միութեան միջոց: «Խղճի ազատութեամբ» ընտրած դաւանութեանց հետեւողները միեւնոյն հայրենիքի եւ ազգային հաւաքականութեան անդամներն են, ուստի նրանք պիտի տօնեն այն «իբր ազգային քաղաքական հանդէս մեր բոլոր հայ ազգակիցների մասնակցութեամբ առանց խտրութիւն անելու նոցա մէջ կրօնական բաժանումներին պատճառով» (65):

Լեզուի պահպանումն, ազգային անցեալ դէպքերի հրապարակային տօնումն հոգեւոր միջոցներ են հայութիւնը ստեղծելու եւ պահելու: Սակայն դրանք քիչ են. հաւաքական հայութիւնը պիտի ունենայ նախնական հիմքեր: Առանց վերջինի հոգեւոր հայութեան գոյունութիւնը ամուր պատւանդան չի ունենայ: Նիւթականի հարցը կապւում է հայ հայրենիքի եւ նրա մէջ թաղնւած տնտեսական հարստութեան ու նրա շահագործման հետ: Հայ հայրենիքը պիտի հաց տայ իր թեան ու նրա շահագործման հետ: Հայ աշխատանքով եւ արտադրութեան ձեղաւաններին: Սակայն հայը իր աշխատանքով եւ արտադրութեան ձեղաւաններով չափ չէ մնացած, ուստի և ժողովուրդը մատնւած է աղքատութեան եւ դաղթի: Մ. Փորթուգալեանը ցաւ է յայտնում, որ հայ ժողովուրդի եւ քաղաքի տնտեսական պատկերը երեւան չի գալիս մեր լրագրութեան մէջ. մենք չգիտենք «Արմենիա»-ի տնտեսական աշխարհագրութիւնը եւ ընդհանրապէս չենք ճանաչում մեր հայրենիքը: Մեր դատարարակութիւնն էլ սխալ է տարւած՝ հետաքրքրւում ենք եւրոպայական ազգերի պատմութեամբ, տնտեսական ու քաղաքական զարգացման ձեւերով, բայց մերը, ազգայինը՝ չգիտենք: «Պէտք է նախ մենք մեզ ճանաչենք»: «Հայ լրագրութիւնը չափ անգամ այդ դերը կատարելու նպատակին չի ծառայած. նա աշխատած է ընդհանրապէս եւրոպայի քաղաքական գործերին եւ դէպքերին աւելի ծանօթացնել հայ ժողովուրդը քան թէ բուն իր ազգի, իր հայրենիքի վիճակին» (42): Հայ թերթի աշխատակիցները մեծ տեղ են տալիս վարդապետների, վէճերին, «քրդերի եւ չերքէզների արած հարստահարութիւններին», քան հայ շինականի տնտեսութեանը: Պէտք է ստեղծել տնտեսական աւելի բարձր ձեւեր, մշակել մեր երկրի հարստութիւնները, երկրագործութիւնը եւ անասնապահութիւնը կատարելագործել: Մ. Փորթուգալեանը զգում է, որ այս տնտեսական վերանորոգութիւնը ոչ միայն հայ շինականի աշխատանքից է կախւած, այլ եւ մեզինք դուրս գտնող ազգակիցների հետ կապ ունի: Կան պատճառներ, որ կասեցնում են ժողովրդական տնտեսութեան զարգացումը՝ ինչպէս հարդակցութեանց միջոցների չլինելը, ինչքի եւ գոյքի անապահովութիւնը, ծանր ու բազմատեսակ հարկերը, բայց եւ այնպէս կան վրէժներ, ծանր ու բազմատեսակ համար «պէտք է օրինաւոր եւ զօրաւոր ընդհանրական բարգաւաճման համար պէտք է օրինաւոր եւ զօրաւոր ընդհանրական կազմել եւ ամէն ջանք ի գործ դնել արհեստները եւ վաճառականական գիտութիւնները ծաղկեցնելու համար Հայաստանի

թեւը վեր վար դարձնել: Սակայն դործը «Ջամբաղութեան» բնոյթ էր ստանում, առանց որեւէ հետեւանքի:

— Կտրել՝ը, դռնէն անհամբերութեամբ պաշտօնեան:

Բայց մկնադէմը, ըստ երեւոյթին, խնայում էր պարանը: Վերջապէս Գարեգինի թեւերը քակեց եւ դիւրութիւն ստացաւ նաեւ իմ կապերը թուլացնել ու արձակել:

— Տա՛ր, դռնէն պաշտօնեան:

Գետնին բրեթէ հաւասար անկիւնածեւ պատշգամբի միւս ծայրին կանգ առանք: Մկնադէմը, բանալիների տրցակի միջից մէկը զատելով, մի հաստ դուռ բացեց ու, ներս անելով մեզ, կողպեց: Մի աննկարագրելի դարձահոտութիւն մէկէնիմէկ շնչեցրեց ինձ: Մթութեան մէջ խորխորակով մէկ — երկու քայլ արի եւ յանկարծ ոտքս ինչ որ բանի հանդիպեց ու վայր ընկայ: Գրեթէ միաժամանակ, դռնսից, երկաթապատ պատուհանի եզրին մի ճրագ երեւաց: Մկնադէմը՝ սուր, թափանցող աչքերը կողպերի միջից դուրս նետած՝ վանդակի միւս կողմից շեշտակի նայում էր...

Կազմայի բանտն էինք: Բանտասենեակը ցեխի, կեղտի, դարձահոտութեան մէջ թաղւած փոքր ու ցած մի ուղի էր: Հողի յատակի մէկ անկիւնում կար կեղտից սեւացած մի սափոր, որ սովորաբար դործ են ածում նամաղի համար: Յատակը այդ մասում ցեխ էր: Սենեակի մէջտեղը եւ պատի տակ ընկած էին խոտի պարկեր: Վանդակապատ բաց պատուհանը, որի տակ նստել էի, երկու — երեք քայլի վրա նայում էր սեւացած, բարձրադիր տախտակապատի: Որջի մէջ, դէս ու դէն ընկած խոտի պարկերը եւ գետնի մէկ մասի թարմ ցեխը մատնում էին, որ դեռ այսօր նրա մէջ մարդիկ են եղել: Հազար ու մի ենթադրութիւնների մէջ էի, թէ ովքեր կորող էին լինել: Եւ յիշում էի բոլոր նրանց, որոնց ոչ մի տեղ չպատահեցի՝ Երւանդ Խանէղանեանին, Հայկ Խրիմեանին, Տիգրան Քիւրքչեանին, Գեր Մեղրոնին եւ ուրիշ շատերին...

Գարեգինը մօտս կանգնած նայում էր մերթ ինձ, մերթ որջի պատկերին: Երեւի զգաց, որ անգոր եմ այլեւս «դրութիւն» ճշդելու: Նա մէկ ձեռքով բռնած իր կապոցը, միւսով դարձնում էր խոտի պարկերը ու զննում: Երկու հատ զատեց ու պատուհանի մօտ քաշելով, սկսեց կարգաւորել: Վերջացնելով իր դործը, առաջարկեց, որ պառկեմ: Մեր բախտի ճամբու վրա «աւազութեան» աստիճանը այժմ, կերեւի թէ, նրան էր: Քնե՛լ, այդ էր միակ ցանկութիւնս: Բայց աչքս չէր թողնում: Թմրութեան մէջ լսում էի, թէ ինչպէս Գարեգինը, պատուհանի մօտ կանգնած, մկնադէմին չքմեղանքով բա-

ցատրում է, որ հիւանդ եմ եւ խնդրում է մաքուր ջուր բերել, որ աչքս լայ: Մկնադէմը խնդրելը կատարեց: Գարեգինը, փոքր անձեռք-ցիկներից մէկը թրջելով, զգուշութեամբ մաքրում էր բորբոքած աչքի կողմից: Վերջապէս աւարտեց դործը ու աջ կողմից քնեց եւ միւսով սրբում: Վերջապէս աւարտեց դործը ու աջ կողմից քնեց: Բայց օդը կանգնած էր եւ բնականոն շնչելու համար՝ անայլեւս: Բայց օդը կանգնած էր եւ բնականոն շնչելու համար՝ անբաւարար: Այնքա՛ն լուռ էր բանտը, որ կարծես թէ այդ խոշոր շնչի մէջ վերէն — վար մարդ չկար: Որքան ժամանակ էր անցել՝ չէր տես: Յանկարծ թւաց ինձ, թէ թրթռուն սրնդի ձայն եմ լսում: Այո... Բիւզ չանցած նազին դուրսդեց հնչուն ու դուրեկան երգի ձայն:

«Ձեմա՛նընդա բե՛նի օ՛լուր բիր գիւն, հէլբէք աքա՛րսան»...

Թրքական բանտում արգելափակւածի սրբազան իրաւունքն է օր-ւայ ու գիշերւայ ուղած ժամին երգել: Եւ սկսեց, կարծես թէ, երազ էր: Հայկի սիրած երգն էր այդ. «ուդ» լարերը բեկբեկելով, մեծ զգացմունքով էր երգում նա այդ երգը. այնտեղ, ընդարձակած աւազ պարտէզի այն մասում, ուր գետնին ամրացւած էին կանանչաների մի սեղան եւ երկու զուգահեռ նստարաններ: Եւ երգում էր այնքա՛ն թան ու դուռնը դնում թաթերին: Մեծ հորթի չափ էր այս շունը եւ դարձուրանք էր ազդում բոլորին: Հայկը նրան լիաթոք հպարտութեամբ ասում էր. — Ասլա՛ն...

Եւ բարեկամները Հային փողոցում պատահելով նրան՝ կատակով ասում էին. — «Ասլա՛ն»... Յերեկը, շղթայակապ բազում նըստած, նա հաւածում էր ճանճերին: Իսկ երբ մթնում էր, նրան տատած, նա հաւածում էր ճանճերին մօտ, պարտէզում: Ուշ գիշերին նուազ, կապում էին նստարանների մօտ, պարտէզում: Այն ժամանակ նա ցատկում էր Ասլանը ազատութիւն էր ստանում: Այն ժամանակ նա ցատկում էր պարտէզի բարձրադիր պատը, ու լուսնոտի պէս սեւեռաբեր, քայ-լում էր բոլոր պատերի վրա: Խանէղանեանը, որին մի անգամ ահա-լում էր բոլոր պատերի վրա: Խանէղանեանը, որին մի անգամ ահա-լում էր Ասլանը, վաղուց արդէն գիշերը եկեղեցու բակով չէր անց-նում: Իբր թէ, Ասլանը միշտ կանգնած է լինում պարտէզի վարի պա-տին եւ այնտեղից նայում է, երբ ինքը գնում է տուն: Ու յիշում եմ, թէ ինչպէս մի օր, երբ Ասլանը, շղթան թափահարելով, փաղաքօ-րէն մօտեցաւ հոտոտելու Հայկի թեւը մտած Երւանդին, նա յանկար-ծական մի ցնցումով վեր հանեց ոտքը եւ գոյնը նետելով շնչաց:

— Շուն է, չի գիտցւել, կը նայիս, կը խածնի...

— Հայեր ենք...

— Փա՛հ... աշխարհում դեռ հայ կա՞յ:

Նայում եմ դէմքին եւ զգում եմ, որ ընդհարումը անխուսափելի է... Բայց յանկարծ նրա ծաղրածու դէմքը մեղմ ու խնդրական արտայայտութիւն է ստանում:

— Փարա վա՞ր...

Ես մօտեցայ մուտքին եւ կանչելով Մկնադէմին խնդրեցի, որ մեզ յետ տանի բանտասենեակը: Բակից դուրս գալուն պէս շօշափեցի դռտուս կարը. դրամները, որոնց մասին մինչեւ այդ մոռացել էի, այնտեղ էին: Ներսը դողում էի եւ միաժամանակ սկսում էր տաքութիւնս: Կատարեալ դժբախտութիւն. մեռնելուց աւելի՛ քիչ էի վախենում, քան հիւանդ լինելուց: Ինչ վիճակի մէջ էր Գարեգինը՝ չեմ յիշում, բայց գրեթէ միշտ զբաղւած էր ինձով: Իսկ այդ ինձ, նամանաւանդ գիշերային դէպքից յետոյ, աւելի էր ընկճում: Նա շարունակ ասում էր, որ պէտք է մի բան ուտեմ, կաղդուրեմ, բայց ես ոչ ախորժակ ունէի, եւ ոչ էլ նա ուզում էր տալ կապոցի մէջ մնացած հացն ու ապուխտը:

— Հէ՛չ մանր դրամ չմնա՞ց քովդ...

— Չմնաց:

— Պէտք է դուրսէն մածուն բերել տալ, բայց ես ալ մէկ փարա չունեմ, ամէն բան Ռեբեկային քով մնաց...

Ու լռեց: Նորից կնոջից բաժանւելու խնդիրը, որ ինձ չարչարում էր, ցցեց մտքիս մէջ: Մտածեցի, որ պէտք է Գարեգինի մօտ դրամ թողնել եւ սկսեցի քանդել կարը: Բայց հաղիւ աւարտեցի եւ դուրս քաշեցի զատ կարւած երկու թղթադրամները, երբ յանկարծ դուռը շրխկոցով բացեց ու ներս մտաւ Մկնադէմը: Դժւարութեամբ արտասանելով Գարեգինի անունն ու աղբանուներ, ասաց, որ կանչում են գրասենեակ: Գարեգինը ելաւ, բայց վարանքի մէջ էր. թւաց, թէ ուզում է բան ասել, բայց յանկարծ առաւ Փէսը ու դուրս գնաց: Այնքան արագ կատարեց այդ, որ չկարողացայ անմիջապէս ինձ հաշիւ տալ եւ միայն դուռը փակւելու վրա հասկացայ, որ գնաց: Դողը ինձ տիրեց ու զանազան ենթադրութիւնների մէջ ընկայ: Իսկ երբ տեսայ բռիս մէջ ձմւած թղթադրամները, բոլորովին չփոթեցի:

— Սաղը՛կ էֆենդի, Սաղը՛կ էֆենտի՛...

Մկնադէմը միջանցքի միւս ծայրից արագ մօտեցաւ պատուհանին:

— Ի՞նչ կայ...

— Սաղը՛կ էֆենդի... քեզ մէկ մէջիդ կը տամ, եթէ ասես, թէ ի՛նչ եղաւ ընկերս...

— Այնտեղ է, էֆենդի, միւտիրի մօտ:

— Ինչո՞ւ կանչեցին...

— Այլահը վկայ, չգիտեմ:

— Սաղը՛կ էֆենդի, քեզ երկու մէջիդ կը տամ...

— Այլահը քեզ թող օգնի...

— Բայց պէտք է ընկերոջս հետ տեսնեմ:

— Հիմա կը գայ, էֆենդի:

— Իսկ եթէ՞ ուրիշ բանտասենեակ տանեն...

— Տանողը ես չե՞մ, ուր էլ ասեն տար, առաջ այստեղ կը բերեմ:

— Մարդու խօսք...

— Հէ՛չ հոգ մի անի:

Քիչ հանդարտեցի, բայց շատ երկար թւաց ինձ Գարեգինի բացակայութիւնը եւ արդէն կասկածում էի թէ յետ կգայ, երբ միջանցքից ոտնաձայներ լսեցի: Նրանք էին եւ ուղղակի մօտեցան պատուհանին: Գարեգինը յուզւած, չփոթւած, բայց եւ ինչ որ մի այլ վիճակի մէջ էր:

— Արձակեցին, քիչ ետքը պիտի մեկնիմ... Կըսեն, թէ հոս սամսոնցիներու խումբ մը կայ, որ շուտով պիտի ճամբեն... Յոյս ունեմ վաղը կամ միւս օրը Ռեբեկային հասնելու...

Մի անխառն ուրախութիւն մէկէնիմէկ համակեց ինձ եւ մինչեւ այդ պարած դառնութիւնները երազի պէս չքացան: Բայց յանկարծ մէջս կասկած ծագեց:

— Այդ ամէնն իրա՞ւ է...

— Այո՛, իրաւ է, — արթնութեամբ ասաց Գարեգինը, — պաշտօնեան շատ մեղմ ու քաղաքավարի բացատրեց, որ իմ ձերբակալութիւնը թիւրիմացութիւն է եւ ազատ եմ ամենուն պէս գաղթելու:

— Փա՛ռք Աստուծոյ, ձեռքդ տո՛ւր:

Ու բռի մէջ դրի ձմւած երկու թղթադրամները: Գարեգինի աչքերը ջրակալեցին, բայց իրեն հաւաքեց եւ ասաց.

— Լսի՛ր, մինչեւ Ռեբեկային հասնիլս՝ ինձ մէկ մէջիդ լիւրւի կը բաւէ:

— Խենթ ես, ինչ ես, չէ՞ որ ես դեռ երեք ոսկի ունեմ:

— Այո, բայց ինչ գիտնամ, թէ մինչեւ ե՞րբ պիտի մնաս հոս...

— Վստահ եմ, որ ինձ էլ շուտով կ'արձակեն ու կը հասնեմ ձեզ:

— Խօսք տուր, որ ամէն կերպ քեզ պիտի խնայես...

— Պատուոյ խօսք:

Մ'կնադէմը վար նայելով չչնջաց.

— Չափո'ւկ, չափո'ւկ, եթա'ր...

— Հիմա, եթէ կուզես, որ հանգիստ սրտով մեկնիմ, պէտք է, որ մէկ թուղթը յետ առնես...

Ըստ էութեան, կարծես թէ, նոր հասկացայ, որ բաժանում ենք.

— Շատ լաւ...

Գարեգինը, վանդակից դուրս ընկած, ձեռքս համբուրում էր ու անձայն հեկեկում...

Ոտնաձայնը միջանցքում վաղուց էր մարել, իսկ ես դեռ կանգնած էի պատուհանի մօտ, չփոթ մի վիճակի մէջ եւ չգիտէի, թէ եղածը լա՞ւ էր, թէ վատ: Բայց եւ այնպէս մի անբացատրելի ուրախութիւն համակել էր ինձ: Մի պահ մինչեւ անգամ պատկերացաւ ինձ, թէ ինչպէս Գարեգինը հասնում է Ռեբեկային եւ միւսներին... Բայց, երբ յետ դարձայ եւ Գարեգինի պարկի վրա տեսայ նրա կապոցը, չփոթութիւնս սաստկացաւ...

Քիչ — քիչ սկսում էի հասկանալ, որ Գարեգինը մահաւոր ճամբու մէջ մտաւ: Մնում էր պարզել այն հարցը, թէ երբ տեղի կունենայ այդ՝ նախ քան Ռեբեկային հասնե՞լը, թէ յետոյ: Եւ ամենից կարելւորն էլ, կարծես թէ, այս էր: Ծանր, չըջահայեաց եւ զգոյշ, թւում էր թէ ես գնում եմ Գարեգինի հետ դէպի էլէկտրոն... Ու դեռ աւերակներին չհասած, ամէն բան հասկացայ...

— Է՛հ, կարող եմ ասել, որ աւելի քան հասկացայ: Չգիտեմ միայն՝ վստա՞հ էր արդեօք «Ռեբեկային հասնելու», թէ մի խօսք էր, որ ասաց ինձ սրտապնդելու համար...

Ու, կարծես թէ, Ստեփն պաշտօնատան մէջ ինձ հարցաքննում է.

— «Պատմի՛ր տեսնեմ, թէ ի՞նչ որոշեցիք էրզրումում», ասում է նա մտրակը ճոճելով:

— «Էրզրումում», ասում եմ ես, «այդ անցա՛ծ բան է»...

— «Անցա՛ծ», գոչում է նա:

Ու երբ ես դրականապէս թօթւում եմ գլուխս, նա բռնեցքը իջեցնում է բերանիս ու ես, վար ընկնելուց խուսափելով, նստում եմ: Լեզուս բերանիս մէջ շարժելով հասկանում եմ, որ առջեւի ատամներս փշրեցին: Հաւաքելով փշուրները, թափում եմ ափիս մէջ. արիւն է, մուգ թանձր արիւն:

Այն ժամանակ Ստեփն կատաղութեամբ ճօճում է մտրակը ու գոչում.

— «Քեզ, շան պէս ծեծելով, կը սատկեցնեմ, եթէ չասես, թէ ինչ արիւր գէնքերը »:

— «Զէնքե՞րը», շինծու զարմանքով ասում եմ ես...

— «Այո՛, գէնքերը», գոչում է Ստեփն, ձեռքերը գրպանում մօտենալով ինձ:

— «Ի՞նչ գէնքեր »...

— «Այն գէնքերը, որ ստացաւ Թիրանեանը «Փակէ»-ի ընկերութեան միջոցով »:

— «Ինչի՞ տեղ էք դնում դուք ինձ», ասում եմ ես վշտացած...

— «Դու ի՞նչ ես, որ ինչի տեղ դնեմ քեզ, ասա՛, ի՞նչ արիւր գէնքերը», գոչում է Ստեփն՝ գրպանից դուրս քաշելով ատրճանակը:

— «Զգիտեմ »...

Այս խօսքիս վրա Ստեփն բոլոր ուժով ատրճանակի կոթը իջեցնում է գլխիս եւ արիւնը առատութեամբ հոսելով, թափւում է աչքերս:

Ստեփն կկղած հեւհեւ նայում է ու ատամների միջից չչնջում.

«Քեզ ծեծի տակ Համբարի պէս կսպանեմ, եթէ չասես, թէ ինչ արիւր գէնքերը »...

— «Համբարի պէ՞ս »...

— «Այո՛, այո՛, ճիշդ ու ճիշդ Թոփալ Համբարի պէս... Ահա՛ քեզ »: Ու ատրճանակի կոթով հարւածում է կողերս:

— «Սպասեցէք »...

— «Հը՞, ասա՛ »...

— «Սպասեցէք մտածեմ »...

— «Ա՛, ուրեմն գիտե՞ս, իրերդ հաւաքիր ու վար իջիր, վախկոտ չուն, այնտեղ ամէն բան կը պարզւի», ասում է Ստեփն, գոռոզութեամբ ելնելով:

Յանկարծ սիրտս ճմլւում է եւ ուզում եմ լաց լինել, բայց զարմանքով տեսնում եմ, որ Ստեփն տեղը կանգնած է Թոփալ Համբարը.

— «Աս ի՞նչ խնդալիք բան է, տնաչէ՛ն », ասում է նա, ձեռնափայտին յենած հաստ ու ծուռ ոտքը շտկելով: Յետոյ մի լաւ դիտելով, թէ ես ինչպէս եմ լալիս, յանկարծ, խնդալու պէս պոթկալով, երեք անգամ խորունկ, ցամաք ընդնդում է — «հա՛, հա՛, հա՛ » ու գլուխն օրօրելով, ժպտալով, մեղմօրէն յարում է.

— «Մո՛ւխդ չմարի, մո՛ւխդ չմարի »...

(Շարունակելի)

Բելգրադ

է խորհուրդ մեծ եւ սփանչելի շարականից: Հայցականի գ-ն կարդում ենք ըզ, բայց Ձայնաքաղ շարականների մէջ նշանակւած է յաճախ զընա, որ թերեւս աւելի հին արտասանութիւն է եթէ իրօք գ ստուգաբանօրէն կապ ունի սլաւ շա նախդիրի հետ, այսինքն գ- ունեցել է ձայնաւոր որ սղւել է ը-ի: Եթէ հների բերանում զ, ս, շ, յիշած դիրքում չեշտւած լինէր ըզ, ըս, ըշ, կամ զը, սը, շը արտաբերումը, այդպէս էլ կը գրէին: Երեւում է շատ խուլ ձայն է եղել, ուստի եւ կարիք չկայ պնդելու որ ըսկսել արտասանենք եւ ոչ sksel:

Աւելի կարեւոր է եւս ձայների վիճակը բառերի սկզբում: Հայ բարբառներում ընդունւած է ամենուրեք արտասանել e եւ o, կամ սղւած i եւ u երես = eres կամ ires բայց ոչ yeres: Լաւագոյն ապացոյցն է որ եկաւ արտասանում ենք չեկաւ եւ ոչ չ-yele: Դպրոցական աւանդութիւնն աղաւաղել է բուն արտասանութիւնը եւ գրական պատուի հասցրել: Թիւր արտասանութեան ցաւալի հետեւանքն եղաւ այն բարբառոս ուղղագրութիւնը, որի հայրն է Մ. Աբեղեանի պէս բանասէրը որ յամառօրէն շարունակում է գլւել իր սպօրինի դաւակը:

Ա. Աբեղեան հարկաւոր է գտել յայտարարելու իր դասագրքում որ է ձայնը, ինչպէս սէր արտասանում է sán: Կան բարբառներ, ուր լսելի է այդպիսի հնչիւն: Բայց ստուգութիւնն այն է, որ ծագում է հին երկբարբառից, ինչպէս o հին աւ-ից եւ ուրեմն կիրարկելի են միմիայն զուտ հայ բառերում եւ ոչ օտար, e եւ o տառերի տեղ: Միթարեան հայրերը ամենայն իրաւունքով գրել են Ողիսական, եւ ոչ Օղիսական եւ միայն անպատրաստի ուսուցիչներն են որ ստիպում են կարգաւ vodisikan:

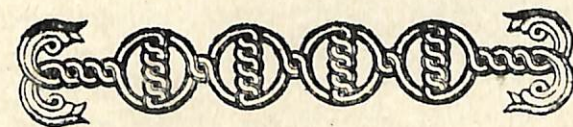
Բառակազմութեան գլուխը եւս ծանրաբեռնւած է աւելորդ բաժանումներով: Պ. Աբեղեան դասաւորել է բաղադրեալ եւ ածանցեալ բառերը ըստ իմաստի, որ գործնական չէ եւ մանաւանդ անպատեհ է ի նկատի ունենալով որ կան գրարարեան կազմութիւններ որ իւրացրել են նոր գրական լեզուները յաճախ հակառակ աշխարհաբարի քերական եւ հնչական օրէնքների: Հարկաւ, լաւ կը լինէր զատել այն բաղադրիչ եւ կազմիչ միջոցները, որոնք տակաւին կենդանի են աշխարհաբարում եւ չխառնել հնի հետ, որ երբեմն մեռած, կամ քաւացած կերպարանք ունին նոր լեզուում: Աւելի պարզ եւ օգտակար սխտեմ կը լինէր մի մի ածանցիչ մասնիկները, յօդերը եւ լուսաբանել համապատասխան օրինակներով: Այս դէպքում կարելի էր խուսափել անպատեհ դասաւորումներից, ինչպէս օրինակ, պահալ, ապովիկ, մարտիկ, ակնոց եւ այլն Աբեղեան գրել է մի խմբում,

իսկ ստանիկ, դաշտեցի, քիփլիսեցի, մի ուրիշ, մինչդեռ իկ մասնիկը միեւնոյն իմաստն ունի եւ ուղղիկ եւ ուստանիկ բառերում, համակը միեւնոյն իմաստն ունի: Կամ՝ օր. կարծում է որ քղքավաճառ եւ որմնադիր զօրական մասնիկի: Կամ՝ օր. կարծում է որ քղքավաճառ եւ որմնադիր զոյական են: Իսկ շատախօս եւ լաւատես՝ ածական, ուստի եւ զատել միմեանցից եւ զետեղել տարբեր դասերում: Քերականօրէն միեւնոյն է կազմութիւնն ունին եւ ածական են, եւ գործ են ածւում որպէս ածական եւ գոյական:

Միւս բաժինները եւս նման նկատողութեանց տեղիք ունեն: Սակայն հարկ չկայ երկարել: Կուղէի կնքել խօսքս մի վերջին նկատողութեամբ որ հեղինակը յատուկ ուշադրութիւն չէ դարձրել չեշտի եւ նրա ազդեցութեան վերա, առանց որի անբացատրելի կը մնայ ձայնաւորների սղումը քաղքի, մոռնալ, սովորիլ, ձեզնից-ձեզնի (լաւ քան ձեզմէ) եւ նման բառերի մէջ: Այս եւ նման մանր թերիներ եւ ուրիշ աննշան սխալներ, վստահ ենք, որ հեղինակն ինքն կ'ուղղէ իր գործի վերահաստարակութեան ընթացքին:

Աւելորդ չէ շեշտել որ մեր նկատողութիւնները չեն նազաջնում պ. Աբեղեանի գործի արժէքը, որովհետեւ նրանք վերաբերում են ըստ էութեան եւ մեծ մասով ոչ միայն նրա, այլ բոլոր դասագրքերին: Պ. Աբեղեան հաւատարիմ է միանգամայն գրականութեան եւ քերական ձեռնարկների մէջ տիրող աւանդների:

Բրիւսէլ

ՏՈՒԾԱՏԵՏՐԷՍ

ՏՈՒԾԱՏԵՏՐԷՍ

Գ.

Գրած եմ արդէն, թէ Հայաստանի նորածին Հանրապետութեան Պատուիրակութեան Կ. Պոլիս հասած առաջին օրերը, անոր շուրջը հայ եւ օտար լրտեսներու աչալուրջ հսկողութեան խիտ ցանց մը կազմուեցաւ, որով համարձակութիւն չկար երթալ, մօտենալ Թոքատեան պանդոկին, ուր իջեւանած էին Ա. Ահարոնեան եւ իր ընկերները:

Սակայն թուրք կառավարութեան այդ խիստ կարգադրութիւնը երկար չտեւեց. լրտեսները չուտով վերցուեցան, ու տարբեր վերաբերում մը սկսաւ ստեղծուիլ դէպի Հայաստանեան նորեկ հիւրերը:

Ազգային եւ օտարալեզու, մինչեւ իսկ թուրք թերթեր՝ դովասանութեան երկար էջեր նուիրեցին մեր Պատուիրակութեան, մասնաւորապէս Ա. Ահարոնեանին, անոր գրական տաղանդն ու համակրելի գրելը եօթնարկեան աստեղատունը բարձրացնելով:

Թուրք կառավարութիւնը, որուն գլուխն էր՝ Թէյլէրեանի ամենօրհնեալ ձեռքովն անհետ կորսուած Թալաթ փաշան, հայկական տեղահանութիւններուն ու սոսկալի ջարդերուն այդ սոսկալի հրէշ մեծ հեղինակը, իր վրա առաւ Հայկական Պատգամաւորութեան բռնակութեան ամենազան ծախքերը. սիրալիր յարաբերութիւններ սկըսաւ մշակել եւ հացկերոյթներ սարքել անոր ի պատիւ. պոյոյտներ, ծովազնաց դրօսանքներ պատրաստել, չոգեմակոյկներով Վոսփօրն ի վեր, եւ դէպի Պրուսա փիլիսոփայներ ընել տալ, Մարմարայի Իշխանաց կղզիներուն մէջ ճաշեր հրամցնել եւ այլն: Թէ ի՞նչ թաքուն նպատակաւ, այդ մասին յետոյ:

Իրերու այս վիճակին հանդէպ, այլ եւս ամէն ոք ինքզինքը ազատ համարձակ զգաց այցելութեան երթալ Այրարատեան նահանգէն եկած Նոյեան աղանիններուն, որով իմ ալ յարաբերութիւններս ծածուկ ըլլալէ դադրեցան:

Ուստի պատիւ ունեցայ 1918 յուլիս մէկին գիշերը՝ ժամը 9-ին, խոնարհ յարկիւ մէջ ընդունելու Պ. Աւետիս Ահարոնեանը, որ Հայաստանի Հանրապետութեան մասին երկար ու յուզիչ տեղեկութիւններ տալէ յետոյ, պատմեց հայկական դուռներու գերազանց հերոսամարտութիւնները, որոնք երազներ կը թուէին ինձ, եւ մեծ գովեստով խօսեցաւ այն գերարժան հրամանատարներու մասին, որոնք էին Նաղարբէկեան, Սիլիկեան եւ Կորդանեան քաջ ղեկավարները:

Այս սքանչելի պատմութիւններն ընելէ վերջ, Ահարոնեան խընդրեց ինձմէ, որ տեղեկութիւններ հաւաքեմ, հաստատող՝ թէ «ԳՈՒ-ԳՍՐՔ» Հայաստանի անբաժան մասն է, վասնզի վրացիները կ'ուզեն եղեր իրենց սեպհականացնել այդ աշխարհը:

Բաւական հատորներ բերի մատենադարանէս եւ մինչեւ կէս գիշեր միատեղ կարդացինք հայ եւ օտար հեղինակներու ի նպաստ մեղի ըրած վկայութիւնները եւ մասնաւորապէս ցոյց տուի իրեն այն Յիշատակարանը, զոր ատենօք քաղած էի Փարիզի Պիպլիոքէֆ Նապիոնալ-ի թիւ 302 ձեռագիր բժշկարանէն եւ որ կը յայտնէր թէ՝ ընդօրինակուած է «Բուխարաց աշխարհի Մակնաբերդ անուն անտառներուն մէջ (թերեւս վանքի մէջ) ճգնաւորոյ Մատթէոս քահանայն՝ Հայոց ՁԼԱ ԲԱԻԻՆ», որ ըսել է՝ Քրիստոսի (731 + 551 =) 1282 թուականին:

Այս կարեւոր հնութիւնը ցոյց տալէ յետոյ, առջարկեցի որ Պ. Ահարոնեան գիմէր Եղիշէ Արք. Դուրեանին, աւելի մանրամասն տեղեկութիւն առնելու համար:

Ահարոնեան այս մասին նամակ մը գրեց Դուրեան Սրբազանին, որ Բերայի քարոզիչ էր եւ կը բնակէր Ֆէրի - Քէօյ եւ տուաւ ինձ զայն՝ անձամբ տանել յանձնելու իր հասցէին:

Տարի զայն, եւ Դուրեան Սրբազան՝ երկու օր յետոյ երկար ու լաւ ուսումնասիրութիւն մը ինձ յանձնեց, յոյժ հմտալից, զոր յուլիս 3-ին եկաւ առնել Պ. Ահարոնեան:

Իր այդ աշխատութեան մէջ, Դուրեան Եղիշէ Սրբազան վաւերական փաստերով ցոյց կուտար, թէ Դուգարք՝ դարերու ընթացքին մերթ վրացական իշխանութեան տակ է եղած եւ մերթ հայկական, բայց աւելի երկար ժամանակ հայերու է պատկանած, ուստի՝ Հայաստանի անբաժան մաս կարելի է համարել:

Ահարոնեան չա՛տ գո՛հ եղաւ Դուրեան Սրբազանի պատրաստած տեղեկագրութենէն եւ գրեց անոր շնորհակալութեան նամակ մը, բայց թէ ի՞նչ եղաւ արդիւնքը, չգիտեմ:

Այլեւս կատարեալ համարձակութեամբ կը շարունակէի տեսակցիլ Պ. Ա. Ահարոնեանի հետ, ինչպէս նաեւ Պատգամաւորութեան միւս անդամներուն՝ Խատիսեանի, Բաբաջանեանի, Քոչարեանի եւ ուրիշներու հետ: Յաճախ կամ Ահարոնեանը ինձ մօտ կուգար, կամ ես իրեն կ'երթայի՝ եւ այս՝ գրեթէ ամէն օր:

Կէս գիշերը մինչեւ անց կը խօսէինք, գլխաւոր նիւթ ունենալով Հայաստանի նորաստեղծ կառավարութեան կարեւոր հարցը: Ես միշտ կ'ուզէի շատ բաներ լսել իրմէն, մանաւանդ իմանալ արդիւնքը այն տեսակցութիւններուն, զորս Պատգամաւորութիւնը յաճախակի կ'ունենար Եպարքոս Թալաթի փաշայի ու նախարարներու հետ:

Ահարոնեան թէեւ յուսադրիչ լուրեր կը հաղորդէր մեզ երբեմն, բայց շարունակ անվստահ կ'երեւար թրքական շողշողուն խոստումներու մասին, եւ կ'ըսէր. — «Ա՛հ, կ'ուզեմ յաղթական վերադառնալ Հայաստան»:

Մէկ երեկոյ՝ մեզ մօտ ճաշի միջոցին, յանկարծ յայտնեց՝ թէ ինքը Եպարքոսին լուրջ կերպով հարցուցած էր, թէ ո՛ր եւ Ակնունի, Խաթակ, Մուրատ, Զարդարեան, Տաղաւարեան, Գր. Զօհրապ, Վարդգէս եւ ուրիշներ: Պատասխան ստացեր էր, որ «Անոնք՝ բոլորն ալ ապառնով տեղեւոր մէջ կը գտնուին, եւ եթէ Ալլահ ուզէ, կը վերադառնան»: Մինչդեռ, այս շնական, խաբեպատիր խօսքերէն չա՛տ ու չա՛տ առաջ, գիտէինք՝ թէ վաղուց նահատակուած էին անոնք դադանական խօգօութեամբ:

Այստեղ հարկ է ինձ սակայն փակագիծ մը բանալ, ըսելու՝ թէ Սուլթան Բէշտը արդէն մեռած էր, եւ տեղը անցած էր՝ եղբայրը՝ Սուլթան Վահիտէտինը. եւ որովհետեւ ասոր ետեւէն դահաժառանգ եղող իշխան Նուսուֆ — Իզզէթօնը անձնասպան եղած էր, ուստի՝ նոր Սուլթանին անմիջական դահաժառանգ հռչակուած էր՝ սպաննուած Սուլթան Ազիզի որդին՝ Ապտ — իւլ — Մէճիտ իշխանը, որուն բօխըն էի ես՝ 1896 թուականէն ի վեր, եւ յաճախ կը հրաւիրուէի իր մօտ: Ձմեռները ան կը բնակէր Օրթագիւղի ծովեզերեայ պալատը, իսկ ամառը՝ Սկիւտարի բարձունքին վրայ ունեցած չքեղ ապարանքը:

Քաջ հմուտ էր երաժշտութեան, ճարտար նկարիչ, լեզուագէտ եւ հետամուտ եւրոպական ու թրքական գրականութեան. ունէր ընդարձակ եւ ճոխ մատենադարան, բաղկացած երեւելի հեղինակներու գործերէն:

Հայասէր ալ էր (թէեւ յեղեղուկ բնաւորութեան տէր). կ'ուզէր ճանչնալ հայ գիտուն անձեր եւ արուեստագէտներ, որով ես իր մօտ

քանիցս առաջնորդած էի մեր խեղճ Կոմիտաս վարդապետը, ծանօթ Շահմուրատեանը, որոնք իւր ներկայութեանը, իրենց գեղգեղ ձայնով՝ Կոռնկը, Հայաստանը, Տէր Կեցոն, Սիփանայ քաղաքը եւայլն երգած էին դաշնամուրի ընկերակցութեամբ, եւ իշխանի տան բոլոր բնակիչները «յարտասուս շարժած»:

Ապտ — իւլ — Մէճիտի մօտ տորած էի նաեւ՝ Գաբրիէլ Նորատունկեանը, Գրիգոր Զօհրապը եւ Վարդգէսը՝ որուն երեսփոխանական յանդուգն, համարձակ ու անկողմնակալ ազատախօսութիւնը նրա մասնաւոր սքանչացումին էր արժանացած: Մէճիտ ասոնց ցոյց կուտար այն գեղեցիկ Ալպումը, զոր Կոմիտաս վարդապետ Եւրոպա ճամտար կանգնեցնելու Սուլթանի անհրաժեշտութեամբ էր եւ բերած իրեն բոլորած միջոցին յատկապէս պատրաստել տուած էր եւ բերած իրեն նուիրած, անոր մէջը նօթագրելով հայկական երգերը, ու սկիզբն ալ վարդապետական իր վեղարաւոր լուսանկարը գետեղելով:

1918 օգոստոս տասներեօթնի օրն էր: Իշխանը հեռաձայնով կանչած էր զիս հիւանդի մը համար, որմէ վերջ երկար տեսութիւն մը ունեցաւ հետս, տեղեկութիւններ հարցուց Հայաստանի Պատուիրակութեան մասին, ուրախութիւն յայտնեց հայկական աշխարհի ազատագրման առթիւ եւ ուզեց՝ որ իր այդ ուրախութիւնը յայտնէի պատգամաւորութեան, եւ փափաք իսկ ունեցաւ ծանօթանալու Պ. Ա. Ահարոնեանին:

Իշխանի հետ ունեցած այս տեսակցութեան մասին հաղորդեցի Ահարոնեանին, որ իր կարգին շատ ուրախ ըլլալով, համակրական գիր մը պատրաստել տուաւ, եւ բերաւ ինձ դայն՝ որ տանիմ անձամբ յանձնելու իշխանին:

Օգոստոս 25-ի առաւօտ, գնացի իշխանին մօտ եւ յանձնեցի իրեն Ահարոնեանի նամակը՝ պատգամաւորութեան կողմէ պատրաստուած, զոր կարգալով մեծապէս գոհ եղաւ եւ յանձնեց ինձ իւր բարեւները պատգամաւորութեան բոլոր անդամներուն:

Սոյն օրերուն, նախկին պատրիարք Օրմանեան Սրբազան հիւանդացած անկողին էր ինկած. ծունկերուն մէջ ջուր գոյացած էր ու կը դարմանէի զինքը խալացի վիրաբոյժ Տոքթ. Մանառայի հետ:

Երեկոյ մը (29 օգոստոս), երբ սովորական այցելութիւնս Սրբազանին ըրած, կը պատրաստուէի սենեակէն դուրս ելլել, իմաց տուին՝ թէ Հայաստանի պատուիրակութեան անդամ Պ. Բաբաջանեանը եկած է եւ Սրբազանին հետ կ'ուզէ տեսնուիլ:

Շատ չանցած Բաբաջանեան ներս մտաւ, բարեւեցինք ու ես մեկնեցայ:

Յաջորդ օրը երբ Օրմանեանի մօտն էի, չկարողացայ զսպել հե-

տաքըքրութիւնս, եւ հարցուցի թէ ինչո՞ւ համար եկած էր երէկ Բա-
բաջանեանը:

Օրմանեան Սրբազան անողինին մէջ գլուխը քերելով ու քիչ մը
վարանելէ յետոյ... «Ըսեմ, բայց ուրիշի չըլլա՛յ որ հաղորդես», պա-
տասխանեց, ու ըսաւ բառ առ բառ հետեւեալը.

— «Թալաաթ փաշա եւ իւր ընկերները յայտներ եմ եղեր պատ-
ուիրակութեան, թէ բնա՛ւ երբեք վստահ չեմ հայերու անկեղծութեա-
նը եւ թէ հարկ չկայ եղեր այլեւս սահմաններու եւ այլ տեսակ հար-
ցերու մասին տեսակցութիւններ ունենալ. տեսակ մը երթաք բարով
ըսուեր է իրենց:

Եւ ահա պատուիրակութիւնն ալ սկսեք է մտածել, թէ ի՞նչ ընել.
հարկաւր է թուրք կառավարութեան հետ համերաշխութեան գալ,
ուստի որոշեր է Բաբաջանեանը դրկել Օրմանեանին, իր կարծիքը առ-
նելու այս մասին»:

Օրմանեան Սրբազանի այս յայտարարութիւնը լսելէս յետոյ,
հարցուցի իրեն թէ ինքը ի՞նչ պատասխաներ է Բաբաջանեանին:

Օրմանեան ինձ ըսաւ, թէ միջոց ուղեր է խորհելու եւ բան մը ու-
րոշելու. բայց նոյն պահուն ուղեց իմ կարծիքն եւս ունենալ:

Ես փափաքեցայ գիտնալ, նախ՝ թէ Բաբաջանեանի այդ դիմու-
մը պատուիրակութեան համամտութեամբն էր, թէ ոչ՝ ինքը իր կող-
մէն էր որ կ'ընէր: Սրբազանը չկարողացաւ արտայայտուիլ այդ մա-
սին, եւ դարձեալ ուղեց որ կարծիքս յայտնէի:

Սրբազանին սովորութիւնն էր (չըսեմ ունակութիւնը), ո՛ր եւ է
գործի մէջ, նախ քան իր որոշումը տալը, դիմել ուրիշներու, անոնց
գաղափարները շօշափել, իմանալ, եւ իրեն դիւր եկածը իւրացնել ու
ներկայացնել առ որ անկ է:

Նկատելով որ Օրմանեան չա՛տ կը պնդէր, ես ալ գաղափար մը
յայտնեցի, որ չա՛տ հաճելի երեւցաւ իրեն եւ խնդալով ու փորը քե-
րելով՝ խնդրեց որ ուրիշի չհաղորդեմ զայն, որովհետեւ կ'ուղէր իրեն
մտածումին իբրեւ արդիւնքը ներկայացնել ըսածս:

Փարիզ

ՅՈՎԱԿ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ

Անդրանիկը Սիւնեաց Երկրում

Դ.

ԿՈՒՒՆԵՐԸ ՍԻՍԻԱՆՈՒՄ

Սեպտեմբերի սկզբներին Անդրանիկը ստիպւած եղաւ վերակազ-
մելու իր զօրամասը, բայց կար աւելի կարեւոր մտատանջութիւն:
Սիսիանի եւ Նախիջևանի միջեւ ընկած է Գիւմրի – ԳԺԱՃՈՐ շրջանը,
ուր կային հայկական զիւղերի կողքին եւ թուրքական զիւղեր: Այդ
շրջանը Սիսիանի ռազմական բանալին է: Եթէ Նախիջևանից արշա-
ւող տաճկական ոյժը գրաւէր Գիւմրին ու ԳԺԱՃՈՐը, Սիսիանի դե-
մադրութիւնը կը դառնար հարցական: Տաճիկներն արդէն գրաւել
էին այդ շրջանի հայաբնակ զիւղերը մինչեւ Բաղամիւլ. մնացել էին
միայն լեռնային զիւղերը՝ Գիւմրի, ԳԺԱՃՈՐ, Նորս եւ Նորս-Մագ-
րա, որոնք ստաջարկութիւն էին ստացել զինաթափ լինելու եւ են-
թա թարկելու տաճկական իշխանութեանը: Գիւմրի – ԳԺԱՃՈՐը երեսուն
վերստով է բաժանւած Սիսիանից: Այդ զիւղերը ամուր պահելու
համար, պէտք էր այնտեղ ունենալ որոշ ռազմական ոյժ: Բայց նախ
քան հարւածող Զօրամասից մէկ վաշտ այնտեղ ուղարկելը, պէտք էր
կարգաւորել պարենաւորման խնդիրը, իսկ դրա համար անհրաժեշտ
էր համարուում հրաւիրել Սիսիանի զիւղական կոմիտարների համա-
գումար:

Այդ օրերին Անդրանիկի մօտ են գալիս Զանգեզուրի Ազգային
Խորհրդի անդամներ՝ Արշակ Շիրինեանը, Գեղէոն Տէր-Սինասեանը,
եւ լիազօր Յ. Ստեփանեանը՝ տողերիս դրողը: Սեպտեմբեր 5-ին
Սիսիանի հայ եւ մալական զիւղերի կոմիտարները հաւաքւել էին
Անդեղակոթ. ժողովը տեղի ունեցաւ եկեղեցում: Անդրանիկը յայտ-
նեց իր ցանկութիւնը եւ ուղեց իմանալ ժողովրդի կամքը. արդեօք
ժողովուրդը փափաքո՞ւմ է, որ ինքը մնայ Սիսիանում. ժողովուրդը
տրամադրե՞ր է կուելու տաճիկների դէմ եւ զինաթափ չի՞ լինի եր-
բեք: Այդ երկու հարցերին դրական պատասխան տալուց յետոյ, Ժ-

ղովուրդը պէտք է որոշի, թէ արդեօք յա՞նձն առնում է զօրամասի պարենաւորումը եւ ի՞նչ կերպ:

Ժողովին եկած կոմիտարները թէեւ ժողովրդի կամքն էին արտայայտում, քանի որ իրենք նոյն ժողովրդի ընտրած ներկայացուցիչներն էին, բայց որովհետեւ խնդիրը ծանրակշիռ էր, յարմար դատեցին հրաւիրել աւելի լայն ներկայացուցչական համագումար Սիսիանի հայ եւ մալական գիւղացիութեան կողմից, ուր եւ վերջնականապէս պիտի որոշէին առաջարկած կէտերը: Այդ համագումարն էլ տեղի ունեցաւ եւ բոլոր կէտերին դրական պատասխան տրւեց:

Երկրորդ ժողովը դումարեց Սեպտ. 12-ին: Ներկայ էին Սիսիանի հայ եւ մալական գիւղերի կոմիտարները եւ ժողովրդական յատուկ ներկայացուցիչները: Օրակարգն էր՝ ա) Անդրանիկի եւ իր զօրամասի Սիսիանում մնալը կամ չը մնալը, բ) Եթէ հարցը դրական վճիռ ստանայ, նրա պահանջները բաւարարելը, գ) Տեղական ինքնապաշտպանութեան հարց, դ) Թնդանօթների եւ ռազմամթերքի փոխադրութեան հարց: Այս ժողովը տեղի ունեցաւ Անգեղակոթի պատմական եկեղեցում, ուր մի ժամանակ Իսրայէլ Օրին էր գաղտնի ժողովներ կազմակերպում հայ մելիքների մասնակցութեամբ... Անդրանիկը արտասանեց բացման ճառը եւ գեղեցիկ կերպով բացատրեց ժողովի կարեւորութիւնն ու պատմական նշանակութիւնը: Նա շեշտեց, որ եթէ ժողովուրդը չի ցանկանում իր ներկայութիւնը Սիսիանում՝ թող չմտահոգւի թէ Անդրանիկը ուր կերթայ եւ ինչ կանի: Ինքը գիտէ, թէ ուր կերթայ եւ ինչ կանի: Անդրանիկը թողեց ժողովը եւ հեռացաւ, որպէս զի ներկայացուցիչները ազատ արտայայտւեն: Մտքերի թեր եւ դէմ փոխանակութիւններից յետոյ՝ ժողովն որոշեց խնդրել Անդրանիկին, որ իր Զօրամասով մնայ Սիսիանում, իսկ զօրքի պարենաւորման համար վճռեց Սիսիանի 22 գիւղերից հաւաքել ըստ բաշխման ցուցակի առաջին նւազ 4000 փութ ցորեն եւ 2000 փութ գարի, իսկ տեղական ինքնապաշտպանութեան համար 20-25 տարեկաններին զէնքի տակ առնել, կատարել զօրահաւաք, նըմանապէս ռազմամթերքի փոխադրութեան համար տրամադրել հարկաւոր քանակութեամբ ձիեր: Այդ ժողովի նախօրեակին, զինուորական դատաւարութիւնից յետոյ, Զինուորական Խորհուրդի որոշումով, Անդրանիկի հրամանով գնդակահարեցին զինուորներ կիւրինցի Ս. Հ. եւ շապին-գարահիսարցի Բ. Պ., որոնք Մուխութուրեան գիւղի մէջ խեղդամահ էին արել շապին-գարահիսարցի Մկրտիչ Բաշբեօյլեքեանին՝ նրա ռսկիները յափշտակելու նպատակով: Այդ դէպքը ցնցող տպաւորութիւն թողեց տեղացիների եւ զօրամասի վրա... Սեպտ.

տեմբեր 14-ին մեզ կրկին չափազանցած լուրեր հասան. իբր թէ Բագուի ուժերը հասել են Գանձակ, ուր տեղի է ունենում սաստիկ կըռիւ, իսկ միւս կողմից ռուսները հասել են Դուշետ, Թիֆլիզից ոչ շատ հեռու:

Սեպտ. 15-ին Սասունի գնդի հեծելազօրն եւս մեկնում է Դարալագեազ. խմբապետ Մուշեղը եւ հանդուցեալ քաջ Մանուկը հրաժեշտ են տալիս մեզ, մասնաւորապէս Անդրանիկին, ապա մեկնում են Բազազայ, այնտեղից էլ Դարալագեազ: Սեպտ. 16-ին Գորիսից նամակ ենք ստանում, ըստ որի իբր թէ Բագուի ուժերը Եւլախն են ռմբակոծում եւ Ասկերանից Թնդանօթի ձայներ են լսում. միաժամանակ յայտնում են, թէ Գորիսից Շուշի տանող ճանապարհին մի ձորում կռիւ կայ:

Սեպտ. 17-ին, երեկոյան լուրեր ստացանք Գորիսից, որ Զարուկի ձորում կռիւ կայ, իսկ հայկական մեծ զիւղը, Ղարաղլաղն այրւում է: Միւս կողմից, Գիւմրի-Գոթաձորի ճակատից եւս անընդհատ լուրեր հասան. տաճիկները կրկին պահանջ են ներկայացրել հայերին, որ զինաթափ լինեն եւ պաշմանաժամ են տւել: Տաճիկները ներս են մտնում Դարալագեազի խորքերը. արդէն մի քանի հայկական գիւղեր ենթարկւել են նրանց: Լուրեր են պտտում, թէ շուրջ 20,000-նոց տաճիկական մի բանակ պիտի պաշարէ Սիսիանը, եւ իբր թէ առաջխաղացումը տեղի պէտք է ունենայ Արաւիւս (Սիսիան), Գիւմրի եւ Զուլ-Մարտիրոս գիւղերի ուղղութեամբ:

Սեպտ. 18-ին լուր տւին Անդրանիկին, թէ Գիւմրի-Գոթաձորի կոմիտարը տրամադրի է ենթարկելու տաճիկներին, ուստի եւ անմիջապէս բերել տւաւ նրան եւ Անգեղակոթում զինաթափ արաւ: Դա մի յաղթանգամ, պարթեւ հաակով երիտասարդ էր: Երբ մաուզէր ատրճանակը առին վրայից, այդ հսկան սարսափելի խղճուկ տպաւորութիւն թողեց եւ աղաչանք-պաղատանք արաւ, որ մինչեւ Նախիջևան էլ կը գնայ կուէլու: Դիւան թէ վերադարձնեն իրեն իր գէնքերը: Այս գէպքը բարերար ազդեցութիւն թողեց տատանող գիւղի վրա: Գոթաձորի, Գիւմրիի եւ Անգեղակոթի մեծամեծների խնդրանք եւ երաշխաւորութեամբ Անդրանիկը շնորհեց այդ կոմիտարին նրա գէնգիւղի չլինի: Եւ իսկապէս այդ կոմիտարը այնուհետեւ իրեն շատ լաւ պահեց: Սեպտ. 22-ին, նկատի ունենալով տաճիկների գէպի Սիսիան արշաւելու յամառ լուրերը, Անդրանիկը բաժանեց զինուորներին Սիսիանում գտնուող մեր զինուորական պահեստների մնացորդները:

Արաւիւս-Շիւլարի ուղղութեամբ տեղի ունենալիք արշաւանքը ամենից վտանգաւորն էր. եթէ տաճիկներն այդ գծով արշաւէին, ձորով ուղղակի դուրս կը գային Աղուտի-Վաղուտի թրքական զիւղերը, որոնց փախած ընակիչները, նախօրօք իմանալով այդ ծրագիրը, գիշերով կիջնէին եայլաղներից եւ կրօնէին իրենց քաջ յայտնի ամուր գիրքերը, որով Սիսիանը կը բաժանէին երկու մասի, եւ Գորիսի հետ հաղորդակցութիւնը կը խզէր: Ռազմական այդ ծրագիրը իրագործելու համար՝ Սիսիանի ծայրամասում գտնուող Օրթագիւղ, Զօմարտու եւ Արաւիւս թրքաան զիւղերն իբրեւ խարխալ պիտի դործածէին: Նախիջևանի կողմից եկած տաճիկական զօրամասը այդ զիւղերի մէջ հանդատանալով, կազմուրէնով ու կենտրոնանալով՝ շուտով կարող կը լինէր իրագործել իր ծրագիրը եւ յանկարծակիի բերել հայերին:

Այդ առթիւ Անդրանիկը դարձեալ խորհրդակցութեան հրաւիրեց Սիսիանի կոմիսարներին ու վաշտապետներին եւ պարզեց նրանց յիշեալ զիւղերը տեղահան անելու ռազմական անհրաժեշտութիւնը: Ժողովը տեղի ունեցաւ Բոնակոթ գիւղում: Անդրանիկը բաց արաւ ժողովը, ապա քաշեց հարեւան սենեակը, որտեղից անշուշտ լսեց ժողովում թեր եւ դէմ խօսողների կարծիքը եւ մէկ էլ յանկարծ ներս մտաւ եւ արտասանեց իրեն յատուկ կրակոտ ճառերից մէկը. շեշտեց որ ժողովականները պէտք է կտրուկ կերպով որոշեն, թէ ի՞նչ են ուզում՝ «կիսալուսին, քէ՞ խաչ»: Արշաւանքի դէմ արտայայտուող Յակոբ Տէրունին եւ Գէորգ Գրիգորեանն անգամ հարկադրեալ եղան համակերպելու, բայց աւելի շուտ վախից զրգւած եւ ոչ թէ ներքին համոզումից: Անդրանիկը ժողովից յետոյ շատ էր ջղայնացած եւ շարունակ «վարժապետներին» էր հոլովում իրեն յատուկ ածականներով:

Նախնական պատրաստութիւններից յետոյ տեղի ունեցաւ արշաւանքը: Սեպտ. 23-ի արշաւոյն է: Մերոնք արդէն գրաւել են ռազմական բոլոր կարեւոր գիրքերը: Թուրքական զիւղերը յամառ կերպով դիմադրում են, սակայն վերջը քաշում են դէպի Նախիջևանի սարերը. այդ զիւղերը կրակեցին, այրեցին ու ամայացան, հետեւապէս խարխալ դառնալու հնարաւորութիւնից զրկեցին: Անդրանիկը երբ տեսաւ ընկած թուրքերի դիակները եւ նրանցից հոսող արիւնը, արտասուեց եւ ձեռները ջրածգօրէն բարձրացրեց դէպի երկինք ու գոչեց՝ «Դու՛, եթէ կաս, Ասուած՛, եւ իմ Հայաստան երկրի ողջա-կիզիւր տաքար, ա՛ս ալ տաք» . . .

Այդ կռիւներում մի քանի անգամ Անդրանիկի կեանքը մաղից էր

կախած, նրա կրծքի շքանշանները, գորշագոյն մեծ գդակը եւ դօրավարական ոսկեայ ուսադիրներն ու փայլուն համազգեստը մատնում էին նրան, եւ թշնամին, որ դիմադրում էր յուսահատօրէն, իր մահից առաջ ցանկանում էր վրէժխնդիր լինել դասար (մսագործ) փաշայից: Այդպէս էին կոչում նրան թուրքերը, եւ պէտք է ասել փաշայից: Այդպէս էին կոչում նրան թուրքերը, եւ պէտք է ասել անարդար պայմանների հարկադրանքով տեղի ունեցաւ, այլապէս Սասնոյ Արծիւը կարող էր մինչեւ իր կեանքի վերջն էլ մնալ իբր մի համեստ չապին-դարահիսարցի ատաղձագործ . . .

Յայտնի է, որ կռիւներում հրամանատարները աշխատում են հազնել գորշ գոյնի համազգեստ եւ մէկդի են նետում աւելորդ շքանշանները՝ թողնելով նրանցով պնդելու սովորոյթը խաղաղ օրերին: Անդրանիկը, սակայն, այդպիսի զրուշուրթիւններից զուրկ էր: Այդ հողի վրա տեղի ունեցաւ մի դէպք, որ այնուհետեւ երբեք չը մոռացանք: Կուր ընթացքում, Սեպտ. 23-ին, դէպի մէջ թաղնած մի հուժկու թուրք տղամարդ անվերջ կրակում էր Անդրանիկի ուղղութեամբ. մի գնդակ եկաւ վզալով անցաւ նրա կողմով: Եւ նկատեցի, որ նշան բռնողը յատկապէս Անդրանիկին էր ուղղում խփել, անմիջապէս ուժով հրեցի նրան եւ գլուխը չոր առուի մէջ ու ինքս էլ պառկեցի մօտը եւ, դիւր ընկնելով, սկսեցի անընդհատ կրակել դէպի դէպի ուղղութեամբ: Դէպի չորացած խոտը սկսեց ծխել, ապա այրւել, իսկ հուժկու թուրքը վիրաւոր՝ շարունակում էր դիմադրել: Շուտով վրա հասան զօրամասի զինուորները, շրջապատեցին դէպը եւ միջից վրա հասան զօրամասի զինուորները, շրջապատեցին դէպը եւ միջից հանեցին յաղթանգամ թուրքին, որի ձեռները ջարդւել էին գնդակահանքից: Այդ հերոս տղամարդը խոստովանեց, որ ցանկանում էր ըստ անկախ փայլուն համազգեստով փաշային . . .

Սեպտ. 24-ին գիշերեցինք թագադիրում: Հետեւեալ օրն անցանք Ուզ, ապա Ղարաքիլիսա: Դրութիւնը թէպէտ նախանձելի չէր արտաքին ճակատներում, բայց գոնէ Սիսիանի ճակատից անմիջական վտանգ չկար: Նախիջևանի Աստապատ գիւղացի Յ. Մ. -ին յաջողւել էր գիշերով գնալ մինչեւ իրենց գիւղը եւ վերադառնալ: Նրա ասելով էր Նախիջևանի ամբողջ շրջանում հայ չէին թողել. տղամարդկանց եւ կանանց կոտորել էին, իսկ զեղեցիկ աղջիկներին տարել. չէին խնայել եւ երեսմաններին: Գիւղերի մէջ շատ տներ դեռ լեցուն էին հայերի դիակներով, ինչպէս եւ հարեմները հայ գեղուհիներով . . .

Գորիսի շրջանում դրութիւնը սպառնական էր Ղարաղլաղն այ-

ըրեկուց յետոյ: Թուրքերն աւելի համարձակ էին դարձել եւ սկսել էին յարձակել Զանգեզուրի վրա երեք ուղղութեամբ՝ Կոտինձորի, Խոզնավարի եւ Խանածարի:

Ե.

ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄ

Ղարաղլլաղի աւերումից յետոյ, թուրքերն այնքան սրտապնդեցին, որ իջան եայլաղներէ իրենց լքած գիւղերը եւ կրկին փակեցին խճուղին, այնպէս որ երթեւեկութիւնը կրկին Դարարասի լեռնային դժւարին ճամբովն էր կատարուում: Սեպտ. 27-ին այդ ճամբով երբորդ պատգամաւորութիւնն եկաւ Գորիսից, Զանգեզուրի Աղզային Խորհրդի կողմից՝ խնդրելով շուտափոյթ օգնութիւն: Եկողները առաջարկեցին Անդրանիկին երկրորդ անգամ հիմնաւորապէս մաքրել Աղուտի եւ Վաղուտին, այլ եւ բանալ խճուղին: Աստուած չանի, ասացին պատգամաւորները, եթէ Բուն Զանգեզուրի հայ ժողովուրդը մէկ օր հարկադրւած լինի նահանջելու դէպի Հայաստանի Հանրապետութեան սահմանները, Սիսիանի վրայով Դարարազեազ, եւ Աղուտին փակ սլահէ նրա միակ կարճ խճուղին, այն ժամանակ նահանջողները մէկ-մէկու կոխկոտել կարող են ձորերի ճամբին, իսկ շատ շատերը կը գլորեն ձորերն ու անդունդները: Պատգամաւորները նըմանապէս յայտնեցին, որ աշխոյժ յարձակումները Գորիսի շրջանի հայկական գիւղերի ուղղութեամբ բացատրւում է տաճկական ուժերի ժամանումով Կարեաղին: Սիսիանն անպաշտպան չթողնելու համար, Անդրանիկը կարգադրեց Սասունցիներին եւ Եւպոնին, որ դան Սիսիան եւ մնան մի առժամանակ այնտեղ. կարգադրեց նաեւ, որ Սիսիանից 100 զինուոր գնայ Գիւմրի-Գոթաձորին օգնութեան: Բուն Սիսիանի ինքնապաշտպանութեան համար որոշեց զէնքի տակ առնել 25-31 տարեկան երիտասարդներին: Այդ նոր վաշտերը գրաւեցին անմիջապէս Բազարչայ-Գիւմրի-Գոթաձոր - Բունուհիս - Թաղաղիւղ - Ախլաթեան - Ալիլու ուղղաւորները: Զօրահաւաքը տեղի ունեցաւ տենդային արագութեամբ, բոլոր գիւղերում, երեք օրւայ ընթացքում: Սիսիանի տեղական նորաստեղծ գումարտակի հրամանատար կարգեց փոխ-գլխապետ Հայկ Գրիգորեանը, որ Նախիջեւանցի մի բարեխիղճ եւ քաջ սպայ էր:

Սեպտ. 28-ին հարածող Զօրամասը՝ Անդրանիկի ղեկավարութեամբ՝ Սիսիանից Ուշ-Թափալարով շարժեց դէպի Գորիս: Աղուտին եւ Վաղուտին դարձեալ զիմադրեցին նրան: Շուշու գնդի

ղաշտային թնդանթները որոտացին, հարածելով թուրքերին, որոնք շուտով թողին իրենց տները եւ քաշեցին ձորն ի վայր, Ուրուտի (Որոտնայ) վանքը եւ համանուն գիւղը: Զօրամասը գիւղերեց բաց դաշտում. Գորիսից եկան սուրհանդակներ, որոնք նամակ բերին Անդրանիկին, որով յայտնուում էր, թէ թուրքերն արդէն գրաւել են հայկական Խոզնավար գիւղը, եւ խնդրւում էր շտապել օգնութեան:

Զօրամասը Սեպտ. 29-ին Գորիսի մօտերքումն էր, Շաքար-Ջուր կոչւած վայրում, երբ հասան նոր սուրհանդակներ եւ աւետեցին, թէ թուրքերը 15 վերստ նահանջել են: Ձիաւորներն արագացրին ընթացքը: Երեկոյան զօրամասը Գորիս մտաւ ուրախ հրացանաձգութեամբ. տեղացիք մեծ հանդէսով զիմաւորեցին մարտիկներին:

Սեպտ. 30-ից մինչեւ հոկտ. 10-ը մենք ապրեցինք անորոշ եւ տարտամ վիճակ. մեր գլխաւոր, եթէ չասեմ միակ անելիքն էր՝ ինքնապաշտպանութեան կազմակերպումը: Որքա՞ն դէնք եւ ռազմամթերք կայ, որքա՞ն է անհատական: Քաղաքում գտնւած բոլոր ռազմամթերքի պահեստները հարկաւոր էր միացնել եւ ենթարկել կենտրոնական մէկ իշխանութեան, տեղական երիտասարդներին զօրակոչի ենթարկել, կազմել կանոնաւոր վաշտեր, որոշել զիրքերը եւ կարգաւորել զինուորների եւ ձիերի ուսեստը:

Ձմեռը մօտենում էր. Երեւանից դէպի Դարարազեազ ու Ղարաբաղ տանող ճամբաները շուտով ծածկւելու էին ձիւնով: Այդ օրերին Երեւանից հասնում են Գորիս երեք սպաներ, եւ երկու ծանօթ հասարակական գործիչներ՝ փոխ - գլխապետ Ստեփան Սարգսեան, փոխ - գլխապետ Մելիք-Հուսէյնով, սպայ Ռուբէն Նարինեան. հասարակական գործիչներից յիշում եմ միայն Կոստիա Աթայեանին: Դրանց բերած թերթերից տեղեկացանք, որ Սեպտ. 14-ին տաճիկները դրաւել են Բազումն եւ Միանան ու Թաւրիզն էլ գտնւում են տաճիկների ձեռքում: Այդ լուրերի աղղեցութիւնը շատ ուժեղ էր. լաւ է, որ առաջ չէին ստացել, եթէ ոչ կարող էին վատ աղղել թէ Անդրանիկի եւ թէ մանաւանդ ժողովրդի վրա եւ գուցէ այն ժամանակ տեղի չունենային Հրթիռիւղի, Զօմարտուի եւ Արաւիւսի, ինչպէս եւ Աղուտու եւ Վաղուտու վերջին արշաւանքները, որոնք այնքան բարերար եղան Սիսիանի եւ Զանգեզուրի համար՝ թէ քաղաքական - ռազմական եւ թէ տնտեսական - հաղորդակցական տեսակէտից:

Վերոյիշեալ հինգ հոգու Գորիս գալը մեծ կասկածների եւ մտատանջութեան մէջ ձգեց Անդրանիկին, մանաւանդ որ նրանք եկել էին Երեւանի Հանրապետական կառավարութեան կողմից եւ որոշ առաքելութեամբ: Յայտնի է, որ Անդրանիկն անձնական զրդապատճառ-

Այդ կոչի մէջ յիշած էր, որ Անդրանիկը իբր թէ կաշառւած է անդ-
լիական ոսկիներով եւ ժողովուրդին դէպի կորուստ է տանում: Պատ-
ւիրակութեան տւած զեկուցումից յետոյ՝ քաղաքական կացութիւնը
ճանաչեց լուրջ եւ ծանրակշիռ, ուստի որոշեց հրաւիրել ընդհա-
նուր ժողով, ուր գաւառի բոլոր գիւղերի ներկայացուցիչները պիտի
ծանօթանային ստեղծւած վիճակին եւ վճռէին իրենց անելիքը: Դրժ-
բախտաբար, տեղական վաշտերի զինւորները, որոնք գտնուում էին
Գորիսի զօրանոցներում, բռնեցին դասալքութեան ճամբան, հէնց որ
իմացան կացութեան լրջութիւնը: Հոկտ. 13-ին Ձինւորական խոր-
հուրդը անհրաժեշտ համարեց ուժեղացնել Սիսիանի ճակատը, ուստի
եւ Առաջին ու Երրորդ հեծեալ վաշտերը ուղեւորեցին դէպի Սիսիան:

Նոյն օրը Ձանգեղուրի շրջանի գիւղական ներկայացուցիչները
հաւաքեցին Գորիս. ներկայ էին 61 պատգամաւորներ եւ կոմիտար-
ները: Ժողովի սկզբում ընդհանուր տրամադրութիւնը գիմադրելու
կողմն էր, մանաւանդ մարտական կեցածք ունէին Տեղի, Կոռինձորի,
Սանածախի եւ այլ գիւղերի պատգամաւորները: Ժողովի ընթացքում,
յանկարծ, Կոռինձորից յայտնեցին, որ իբր թէ 1100 թիւը զինւորներ
թնդանօթներով հասել են Ղարաղշաղ: Այս լուրն իրարանցում ձգեց
ժողովականների մէջ, մանաւանդ որ նախագահն էր բժ. Մինաս Տէր
Մինասեանը, մի տարտամ անձնաւորութիւն, իսկ ժողովականների
չարքում կար հետագային մեծամասնական յայտնի դործիչ Արմենակ
Ղարազեօղեանը, որ համամիտ էր Ձանգեղուրը Ազրբէջանին կցելու
գաղափարին, քանի որ կարմիր բանակը գալու էր նախ Ազրբէջան,
այսինքն՝ Բաղու եւ Գանձակ, ապա Ղարաբաղ-Ձանգեղուր: Այդ օրը
մի կրակոտ ճառ ասաց Անդրանիկը, սակայն արդէն շատերի մտքերը
պղտորել էին. Գորիսի ներկայացուցիչներից ոմանք առաջարկում
էին գիմադրել, եթէ եկողները անկարգ զօրք են եւ բաղկացած են
տեղական թիւրքերից, իսկ եթէ կանոնաւոր զօրք են՝ անձնատուր լի-
նել: Ոմանք էլ ասում էին, թէ Բաղուն, Գանձակը եւ Շուշին անձ-
նատուր լինելուց յետոյ մենք էլ նոյնը պէտք է անենք, որ չկոտոր-
ւենք: Գիւղացի պատգամաւորները առաջարկում էին բոլոր դէպքե-
րում գիմադրել, քանի որ տաճիկները կոտորել են Բաղւի հայերին,
իսկ Գանձակում եւ Շուշում տալիսին չեն կոտորում, որպէսզի ընկ-
նեն դաւաճները՝ Լեռնային Գանձակը, Գարամանը, Ջրաբերդը, Սա-
չենը, Վարանդան, Դիզակը, ապա եւ Ձանգեղուրը: Երեկոյան դէմ
պարզեց խորհրդակցութեան արդիւնքը. ժողովը 27 ձայնով ընդդէմ
21-ի որոշեց գիմադրել եւ կատարեց Ջորալար Անդրանիկի բոլոր
պահանջները: Նման կարեւոր ժողովում 13 հոգի ձեռնպահ էին մը-

նացել. դրանց եւս հաշւեցինք դէմ. նման պայմաններում ձեւական
մեծամասնութեան որոշումը խկապէս փոքրամասնութիւն էր:

Անդրանիկն անմիջապէս իրեն մօտ հրաւիրեց Շուշու եւ Գանձա-
կի գնդերի հրամանատարական կազմին, սպաներին եւ իր նշանաւոր
վաշտապետներին. տեղի ունեցաւ զինւորական խորհուրդ, ուր միա-
ձայնութեամբ որոշեց դուրս գալ Գորիսի փոսից եւ սպառնական
դիրք դրաւել Ուշթափալարներում: Ռազմաւթերքը պէտք էր փոխա-
դրել Սիսիան, իսկ եթէ չկարողանայինք այդ անել, պէտք էր պաշ-
թեցնել, որպէսզի թշնամու ձեռքը չընկնէր: Դուրս գալու վայր-
կեանին պէտք է կոչ ուղղէր տեղական զինւած երիտասարդութեան
հետեւելու Ջորամասին եւ բարձրանալու Ուշթափալարները: Ամբողջ
գիշերը տենդոտ աշխատանք տեղի ունեցաւ:

Հոկտ. 14-ին, առաւօտեան արշալոյսին, զօրքերը կազմ ու պա-
տրաստ էին: Մի մասն արդէն նախորդ օրը մեկնել էր Սիսիան, իսկ
մնացածը հաւաքւել էր Գորիսի հրապարակը: Պարզ նկատելի էր
հասարակութեան բարոյալքւած վիճակը: Ջորամասի մեկնելուց ա-
ռաջ խօսեցաւ դարալազեագից Գրիգոր աւագ քահ. Տէր-Աւագեանը,
Սանասորի պատմական տէրտէրը: Նա յայտնեց որ Ձանգեղուրի
շրջանի ժողովրդի անվճռականութիւնը եւ կուրու չկամութիւնը
կարող են մեծ վնասներ հասցնել Ձանգեղուրին, այլ եւ ազդել Ղա-
փանի եւ Սիսիանի հայութեան վրա: Անդրանիկը արտասանեց հրա-
ժեշտի իր ճառը եւ ողբերկեց բարոյալքւածներին: Նա յայտնեց, որ
ժողովրդի անվճռականութիւնը ստիպում է իրեն լինել շատ զգոյշ՝
ապագայ պատասխանատուութեան հանդէպ, որ այդ տատանումը
հարկադրում է իրեն խուսափել կուրից Բուն Ձանգեղուրում, բայց հայ
ժողովրդի համար կայ միայն փրկութեան մի ճամբայ, դա՛ որ դաղթն
է, ոչ տաճկական տիրապետութիւնը, այլ միայն եւ միայն սրբազան
կոիւր. պէտք է կուրել եւ յաղթել, իսկ եթէ վիճակւի մեռնել, գոնէ
կը մեռնենք պատուով: Վերջում Անդրանիկը երգեց, որ ճիշդ է Գո-
րիսից հեռանում է, բայց չի կտրուում նրանից, նա զօրքի մի
մասը միշտ շփման մէջ է պահելու քաղաքի հետ եւ երբ շըր-
ջանը հաստատ վճռէ կուրել, առաջին հրացանի պայթիւնի հետ ին-
քը պատրաստ է օգնութեան հասնելու: Ջորքերը շարժեցին դէպի
Սիսիան, մենք էլ նրանց հետ . . .

Տեսարանն իրօք եղակի էր. Դաւիթ Բէկի օրերից ի վեր նման ե-
րեւոյթ չէր պատահել. Գորիսի բարձունքից մինչեւ Սիսիանի Ղարա-
բիլիսա գիւղը, ամբողջ ճանապարհին, բանակ էն դրած զօրամասե-
րը. ամենքը բացօթեայ, իսկ Անդրանիկը՝ վրանի տակ: Այդտեղ էին

եւ Շուշու ու Գանձակի գնդերի մնացորդ զինուորները իրենց սպանե-
րով, իսկ տաճկահայ զաղթականութիւնը զօրքից առաջ էր դուրս ե-
կել Բուն Զանգեզուրից եւ արդէն լցւել էր Սիսիանի, մանաւանդ լքած
թրքական գիւղերը: Կատարելապէս հայացել էր Սիսիանը: Այդ գիւ-
ղերը, ժամը 11-ին, հասնում է Սիսիանի շրջանի լիազօր Զաքար
Տէր - Ղազարեանը, պարթեւ հասակով մի քաջ երիտասարդ: Նա իր
հետ բերել էր Երեւանից նոր հասած նամակներ, որոնց համաձայն
Բուլղարիան հաշտւած էր եւ զինաթափ եղած, Զաթալյան ուժա-
կոծւում էր, տաճկական զօրքերը Կովկասից քաշւում էին՝ Պոլիսը
պաշտպանելու համար, եւ դաշնակիցները մտել են արդէն գերմանա-
կան հողը: Ինչ ասել կուզէ, այդ սրտապնդիչ լուրերը շատ ողբեր-
ցին Անդրանիկին, նրան շրջապատողներն էլ բոլոր զօրքերին: Ան-
միջապէս գիշերով այս լուրերը հաղորդեցին Գորիսի Ազգային Խոր-
հրդին, որպէսզի չենթարկւեն տաճիկներին: Անդրանիկը յայտնեց,
որ ինքը չուտով կը վերադառնայ Գորիս: Ռազմական նոր հեռանդ-
կարներ էին բացւում. նախ պէտք էր արգելել տաճիկների մուտքը
Զանգեզուր, յետոյ արշաւել դէպի Շուշի եւ յետ մղել Ղարաբաղից
տաճկա-թրքական ուժերը, ապա առաջ շարժւել դէպի Գանձակ-Նե-
լախ . . .

Հակառակ քաղաքական այդ լաւատես լուրերին, Հոկտ. 15-ին
իմացանք, որ տաճիկները առաջարկել են Նորս-Մազրա-Գիւմրի -
Գոթաձոր շրջանի հայութեանը ենթարկւել իրենց: Այդ առթիւ Ղարա-
քիլիսայում տեղի ունեցաւ Սիսիանի շրջանի կոմիսարների եւ ժողո-
րդական ներկայացուցիչների համագումարը: Այս անգամ եւս քա-
ջարի սիսիանցիք միաձայն որոշեցին կուսել մինչեւ վերջը: Մահ կամ
ազատութիւն - իրօք այդ եղաւ միշտ Սիսիանի կարգախօսը: Համա-
գումարը որոշեց՝ ա) կուսել մինչեւ արեան վերջին կաթիլը. բ) զօ-
րահաւաքի ենթարկել 20-40 տարեկաններին. գ) բոլոր միջոցներով
բաւարարել զօրավար Անդրանիկի պահանջներին:

Համագումարը վերջացած էր, երբ վրա հասաւ Զանգեզուրի
Կենտրոնական Ազգային Խորհրդի անդամ Արշակ Շիրինեանը, որ,
իբր Զանգեզուրի պատւիրակի գնացել էր Երեւան՝ իմանալու քաղա-
քական վիճակը եւ խնդրելու օժանդակութիւն Հայկական Կառավա-
րութիւնից: Թէպէտ Երեւանի կառավարութիւնը համաձայն չէր
Զանգեզուրի ժողովրդի տեսակէտին, այնուամենայնիւ Ա. Շիրինեա-
նը, իբրեւ իսկական յեղափոխական, յայտնել էր բացարձակապէս,
որ ինքը կանգնած է Զանգեզուրի հայ ժողովրդի տեսակէտի վրա՝
այսինքն չհանդուրժել տաճկական կամ ազրբէջանական տիրապե-

տութեանը, եւ կուսել մինչեւ վերջը: Որոշեց Շուշու գնդի վաչտը պա-
հել Սիսիանում, գնդապետին էլ նրա հետ, այնտեղի ինքնապաշտ-
պանութեան համար, իսկ Հարաժող զօրամասը տեղափոխել Գորիս:

Հոկ. 16-ին Գորիսից նոր նամակ ստացեց. քաղաքում ամբողջ չըր-
ջանի-ներկայացուցիչների համագումարն է տեղ իւնեցել, որ վճռել է
կուսել եւ հետեւաբար հրաւիրել Անդրանիկին եւ նրա զօրամասին:
Զօրամասը ճամբայ էր ընկել արդէն Սիսիանից դէպի Գորիս, երբ ե-
կան Բուն Զանգեզուրի համագումարի կողմից լիազօրւած ներկայա-
ցուցիչները եւ խնդրեցին Անդրանիկին գնալու Գորիս: Զօրամասը
հուռուսներով ճանապարհ ընկաւ եւ երեկոյեան հասաւ Գորիս:

Ընդունելութիւնը խանդավառ էր: Նոյն օրը հասան եւ Ղափանի
շրջանի ներկայացուցիչները, որոնք յայտնեցին, թէ Ղափանն էլ ո-
րոշել է կուսել:

Թաւրիզ

(Շարումակիլի)

ՎԱՀԱՆ ՓԱՓԱԶԵԱՆ

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՒ ՏԱՐՈՆԻ ԱՇԽԱՐՀԸ

X

ՔԱՆ ԼԵՆԻՆՈՒ ՄԵՐ ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԵՐԸ

Օգոստոսն էր։ Օր մըն ալ տարէց կին մը սեւցած կմախքի մը իւր երեւոյթով, մեր քով յայտնւեցաւ։ Մուշէն կուգար. դացած էր իբր քիւրտ կին եւ ամայի փողոցներուն մէջ ոսկորներ եւ պտուղներու կեղեւներ ժողվելով կերակրւած էր քանի մը օր։ Պատմեց թէ Սուլթանէն «Փէրման» է եկեր, որով «ներում կը շնորհէր» փախստական այն հայերուն, որոնք անմիջապէս կերթային յանձնւելու «հուճ-մաթին»...։ Եկած էր լուր տալու ցաք ու ցրիւ բեկորներուն։ Տեսած էր հայ կենդանի թողնւած քանի մը արհեստաւորներ՝ հացագործ, դերձակ եւ կօշկակար, — որոնք բանակի համար կ'աշխատէին, որոնք նոյնպէս յանձնարարւած էին վերադառնալ քաղաք, օգտւելով «աֆիշահանէին» (կայսերական ներում)։ Անտարբեր լսեցինք զինքը. մեր մէջ վերադառնալու տրամադրութիւն ունեցողներ չեղան։ Մունետիկի մը պէս, վհուկի երեւոյթով այդ մամիկը, շարունակեց իր ճամբան՝ քօլերու — չօլերու մէջէն մարդիկ ժողվելու։

Գիշերներ մեր թափառումներու միջոցին, հանդիպեցանք մարդկանց խումբերու, որոնք կերթային ապաւինելու «աֆիշահանէին»։ Զուգեցինք ու չկրցանք տարհամոզել։ Ինչո՞ւ եւ ի՞նչ առարկութիւններով պիտի կասեցնէինք այդ տարաբաղդ մարդ — ուրւականները փրկութեան շիւղի մը կառչելու հաւանականութենէն... Ու շատեր դացին։

Շաբաթ մը վերջն էր, որ Բերդակայ սարէն տեսանք ողջակիզման թափօրները։ Այդ քանի մը գիշերները դեղնաւուն — լոյս մոխրագոյն բոցեր կը բարձրանային Նորչէնի, Խասգիւղի, Մկրազոմի գիւ-

ղերէն, իսկ ցորեկները, դաշտին վրայ, չորած էր աղտ — դեղին ծանրը վիթխարի ամպ մը — մուխը վառւած մարդկանց, որոնց ճարպի հոտը, երկա՛ր օրեր, խենթացնելու աստիճան ուղեղներուս մէջ մը-խրճւած էր։

Այդ օրերէն մէկն էր, երբ երկու պատանիներ եկան դռնելու մեզի. մատուց իմ սիրելիները՝ Լեւոնն ու Գարեգինը։ Բայց ի՞նչ էր մնացել այդ թարմ, աշխուժով ու կորովով լի կտրիճ կորիւններէն — սեւ թափանցիկ մորթով պատած ոսկորներու դանդաղներ, որ հազիւ կը շարժէին իրենց ցնցոտիներու մէջ։ «Կերակրեցինք» բոված դարիով եւ եռացուցած դաղձի տաք ջուրով։ Գարեգինը պատմեց, որ քաղաքէն կուգան. ժանդարմի սպաներէն մէկը իր քովը առած է եղեր Լեւոնը իբր քարտուղար, թրքացնելու յոյսով, եւ երբ օրին մէկը սրիկան փորձեր է բռնաբարել՝ Լեւոնը, կատաղած՝ դանակը մխեր է սպայի փորը եւ հրացանը առնելով Գարեգինի հետ փախեր է։ Պէտք չկար թէ եւ պատմելու «աֆիշահանէին» արդիւնքը, քանի որ աչքովն իս տեսած էինք վառւելու տարւող բազմութիւնները, սակայն անյաբ փափաք մը ունէինք նորէն եւ նորէն լսելու, ա՛լ աւելի մանրամասն, ա՛լ աւելի ահաւոր եղեռնի պատմութիւնները անոնց մասին — անխնայ փորելու մեր վէրքերը, տառապանքէն այրւելու վերջանալու փափաք մը ունէինք։

Ու այնուհետեւ ահաւոր լուրերն մը տարածւեցաւ Տարօնի դաշտին վրայ. գիշերները դարհուրելի եւ անյատակ սեւ երախի մը, անդունդի մը պէս տարածութիւն մըն էին մեր առջեւ։ Ոչ մէկ լոյս, ոչ մէկ կրակ. այլ եւս զգացինք, որ մարած է օջախը Տարօն աշխարհի, ու մենք միայն, մոլորած ու գաղաղած գաղաններու նման, կառչած ժայռերուն, դեռ ողջ էինք։

Սասունէն աղաւառած խումբին դալը քիչ մը աշխոյժ տւաւ մեզի եւ գիտակցութիւն... ապրելու բաղձանքին հետ։

Ռուբէնի հետ էին 8 — 10 հոգի, որոնցմէ կը յիշեմ սասունցի Զօլօն եւ Մուշեղը, Փէթարա Մանուկը, Ախօն։ Ի հարկէ, արտաքնապէս աւելի առողջ եւ կենսունակ, կոիւններէն պարտւած, այդ խումբը պահւած է եղեր այրերու մէջ։ Դիւ — շատ սնունդ ունեցեր են, վերջապէս անհնար եղած է հոն մնալ, եկած էին արտասահման անցնելու։

Ոչինչ չհարցուցի Ռուբէնին. ինքն ալ ոչինչ ըսաւ. ի՞նչ էր մնացեր պատմելու. պարզ չէ՞ր ամէն բան...։ Յամբ էինք ահաւոր անցքերը չբերելու համար, թէ՛ մենք են թէ՛ անոնք. խուսափողական՝ մեր բազմութիւ ընկերներու կորուստի հանգամանքներու նկատմամբ,

բայց ինչպէ՛ս հաշուիլ Կորիւնի, Տիգրանի, Մճօյի, Կիրակոսի, Մանուկի եւ բազմաթիւ հերոս ընկերներու մահերուն հետ — տառապանք մը լուռ ու քարացած:

Պարտւած էինք չարաչար — ո՛վ սիրտ ունի վերջիչելու այդպիսի պարտութիւն: Մոլորած ու աննպատակ թափառող մեր խումբը մեծցաւ այլ եւս: Քան լերան եւ իր շղթաներու վրայ ապաստանած ժողովրդի բեկորները հազազիւս էին դարձած — ո՞ւր էին, կայի՞ն թէ բոլորը ջարդւած էին — Աստուած դիտէր:

Միայն կառավարութիւնն էր (հաւանաբար Մուշ վերադարձած բազմութիւններէն մեր գոյութեան մասին լուր առած), որ մեր հանդէպ նոր թափով հալածանքի էր ձեռնարկած:

Բացի քրդական մասնակի հրոսակներէն, որ սկսեւր էին երեւալ արդէն մեր լեռներուն մէջ, մեծ ուժերով մեզի շրջապատելու քանի մը փորձեր եւս կատարւեցան:

Օր մը, երբ լեռնաշղթաներէն մէկուն վրա տարածւած թիրուսներուն ապաստանած էինք, վաղ արշալոյսին, մեր ստորոտը տարածւող հովիտի վայրէջքին եզրէն (որմէ յետոյ դաշտ իջնելու ճամբան էր) նախ քանի մը ձիաւորներ երեւցան, ապա հետզհետէ անոնց յաջորդեցին բազմաթիւ ձիաւորներ՝ շուրջ 3 — 400. որոնցմէ անշատւելով երկու թեւեր՝ սրարշաւ առաջացան դէպի աջ եւ ձախ լեռնալանջերը, ապա կեդրոնէն եւս ուժեր, դժոխային համազարկներով, շարժւեցան հովիտն ի վեր. գնդակներու տարափով կը որոնէին մեզ:

Մուսա բէգն էր իր աշիրէթով, որ եկած էր ոչնչացնելու Փէդայիներու վերջին մնացորդները: Կառավարութիւնը գիտէր Սասունի խումբին դալը եւ հոն գտնւիլս:

Դիտակով կը հետեւէինք անոնց շարժումներուն. տեղերնիս փոխելու ոչ մէկ հնարաւորութիւն ունէինք այլ եւս. պատահականութեամբ միայն կրնայինք փրկւիլ երկար շղթայով առաջացող թշնամիէն: Մեր թաղստոցը սլզտիկ թիրուս մըն էր, հազիւ 120 — 150 քայլ շրջապատով. քիւրտերը իրենց համազարկները աւելի մեծ եւ տարածուն անտառներուն ուղղած էին, երեւի միտքերէն չանցնելով թէ այդ խիտ, բայց խիստ փոքր թիրուսներուն կրնայինք ապաստանիլ: Քանի մը գնդակներ միայն մեր ետեւի թուփերը շօշափեց ու անոնց խումբերը մեր երկու քովերէն անցան դէպի բարձրութիւնները. փրկւած էինք:

Այդ օրընէ սկսեալ, գրեթէ ամէն օր քիւրտերու ահազին խումբեր շարք առ շարք խուզարկութիւն կը կատարէին լեռներու մէջ, սարսափելի ուռնոցներով եւ բազմաթիւ հրացաններու որոտներու ուղեկցութեամբ:

Սեպտեմբերը կը մօտենար: Ծառերը եւ թուփերը կը մերկանային իրենց տերեւներէն. այլ եւս անհնար էր ապաստանիլ անոնց. կընտրէինք խոռոչներ, բացւած քներ ժայռերու ստորոտը, բաժնելով փոքր մասերու: Յուրտը սկսած էր արդէն: Միւս կողմէ դաշտերու մէջ այլեւս սպառած էր հացահատիկը. ուսական բանակի աւջեւէն փախչող մուհաճիւրները սրբեր տարեր էին ամէն ինչ — ինչո՞վ ապրիլ: Սովալլով մարդկանց խումբեր կը տեսնէինք երբեմն, որոնք ապուշ կամ կիսախենթ էին դարձած. գիշեր ու ցորեկ աննպատակ կը թափառէին այս ու այն կողմ: Մեր մէջ յանդգնութիւն ու կորովն ալ սպառած էր այլեւս ունէ բուռն ու յուսահատ քայլ մը ընելու, օրինակ. արշաւանքներ կազմելու դաշտէն անցնող մուհաճիւրներու վերա եւ անոնցմէ խլելու ուտելիք: Հետզհետէ լեռներէ անհետացան մեր բեկորները. շատերը անոնցմէ ցրւեցան կոտորածներուն դործօն մասնակցութիւն չունեցող սասունցի քրտական աշիրէթներու մէջ («Շէկօ տուն», Բագրանցիներ եւայլն):

Մեր շուրջ կամ մեզ մօտիկ վայրերու շուրջ հազիւ 100 — 120 հոգի կը մնային, որոնք ունէ գինով փրկւելու միջոցներ կը խորհէին: Բոլորի ձգտումն էր անցնիլ ուսական բանակ, որ մեր հաշուով հեռու չափաի լինէր: Ամենէն ծանր հարցը հմուտ առաջնորդներ («վալադ») գտնելն էր, որ գիշերային ճամբաներ լաւ գիտնար եւ առաջնորդէր խումբերը:

Ռուսական բանակին հասնելու համար առաջին մեկնողը պուլաւնիցի Մարտիրոսն եղաւ («Վարժապետ»), որ փոքրաթիւ ընկերներով թողուց մեզ: Մասնաւորապէս տենդոտ սպասման մէջ էին ամենքը՝ հետեւելով մեր պատրաստութեան. անհասկնալի հաւատով բոլորը կը կարծէին որ մեզ ընկերանալով աւելի հաւանականութիւններ կ'ունենան ազատելու. իսկ այդ դործով զբաղող Գաւառեան Տիգրանը եւ մէկ քանի այլ ընկերներ խիստ գաղտնի կ'ուղէին պահել մեր մեկնումի պատրաստութիւնները, որպէսզի մեծ բազմութիւն չհաւաքւի եւ այդպիսով դժւարանայ մեկնումը: Կասկածի եւ դժգոհութեան միջոցով մը ստեղծւեցաւ. իմ պնդումին որ բոլորս մէկանց ճամբայ ենք, քանի որ երեք առաջնորդ միայն ունէինք, մեր ընկերները ոչ մէկ կերպ համաձայնեցան:

Վերջապէս, մեզմէ խիստ դժգոհ, բաժնեցաւ փոքր Արամը քանի մը տասնեակ խլեակներով եւ իր երկու առաջնորդներով: Անոնք ընտրեցին Պուլանըխի ճամբան, որ Պլէջան լերան ստորոտէն կանցնէր: Մերիները գտան բաղէջի Յարէթը, որ գիտէր Ախլաթ — Մանազկերտ ճամբան: Պէտք էր օր առաջ մեկնիլ. այլեւս անհնար էր այդ

սլաշմաններու մէջ մնալ. նոյն իսկ միջոց չունէինք սպասելու, որ լուսինը վերջանայ — գիշերները կէս ցերեկ էին, շնորհիւ խիստ պարզ-կայ լուսնի լոյսին: Վճռեցինք եւ իրիկուն մը, երբ դեռ նոր արեւը անհետացաւ լեռնաշղթայի ետեւ, կարգի ձգւած մեր 36 հոգիները խումբը արագ սկսաւ իջնել լեռն ի վար . . . :

XI

ՓԱՆՈՒՍՏ

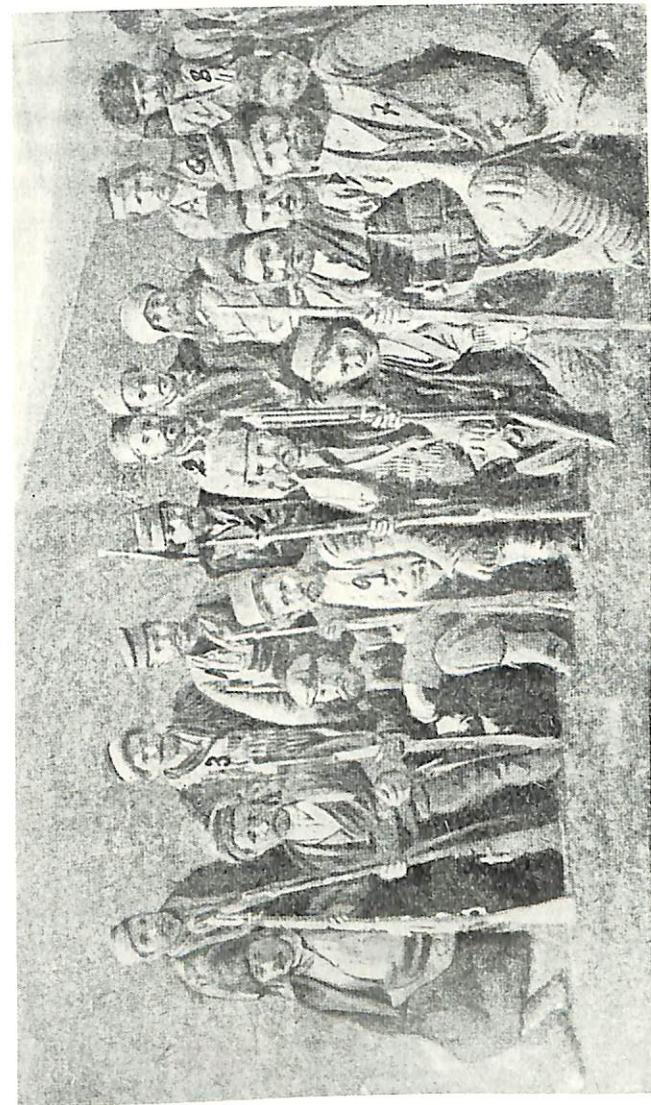
Խոր հովիտի մէջ էր, որ կը պատրաստէինք մեր մեկնումին: Ինձ հետ եղող ընկերներ մշեցիներ էին — Տիգրան, կօշկակար Արմենակ, երկու Յարօներ, Կոնջօյեան Յովհաննէս, Տէր — Զաքարեան Յակոբ, վրացի Ալեքսանը (որ տարիներ առաջ ինկած էր Մուշ եւ հոն ամուսնացած), սպայ Միսակը, բիթլիզցի պատանի մը՝ Ոստանիկ եւ մեր վալատ Յարէթը: Ռուբէնի հետ կային 8 — 10 հոգի եւ քանի մը ինծի անծանօթ մարդիկ:

Քիչ մը դարի էր աւելցած, որ ծեծեր եւ «հաց» էինք եփեր քարի վրա: Ռուբէնն ալ դեռ Սասունէն բերած կաշիէ պարկ մը ունէր երկ-յարկանի, վարի յարկը լեցւած էր հէլվայով, որ անձեռնմխելի կը պահէր մեր ազահ աչքերէն եւ քիմքերէն: Գարիի «հաց»-երը բաժնեցինք: Վերջին վայրկեանին Լեւոնը եւ Գարեգինը եկան խնդրելու, որ զիրենք եւս առնենք: Մինչեւ այսօր ալ անհասկնալի կը մնայ ինծի, թէ ինչո՞ւ մշեցիները եւ Ռուբէնը հակառակեցան այդ երկու թշուառ պատանիները մեզ ընկերակցեցնելու: Հակառակ իմ պնդումիս ու սպառնալիքներուս, անկարելի եղաւ համոզել: Եւ մահաւան տխրութեամբ եւ աննկարագրելի դառնութեամբ ու դարչանքով մեր այդ երկու թանգագին կորիւնները թողուցին մեզի ու հեռացան ժայռերուն մէջ...: Մինչեւ այսօր դեռ անոնք աչքիս առջին են խայթող խղճի պէս:

Երկարահասակ, նիհար, դալուկ դէմքով, հիւանդագին լայն բացւած աչքերով վալատ Յարէթն էր, որ մեր խմբի առջեւ ցցւած՝ կը քայլէր լեռնէն վար:

Մթնշաղ էր, երբ մօտեցանք Մեղրադետին եւ նւազած ջուրի հունով մը անցանք միւս կողմը:

Կարծեմ 17 — 18 հոգիներս միայն զինւած էինք՝ անդէնները մեր մէջ առած: Յառաջապահ վալատին հետ կը քայլէինք քանի մը հոգի. կար եւ վերջապահ երկու հոգի: Կը յառաջանայինք զգուշութեամբ, բայց շատ արագ: 40 քիլոմետրէ աւելի ճամբայ ունէինք մինչեւ ար-

ՄՈՒՇԻ ԼԵՐՆԵՐԷՆ ԹԻՒՄԱՅԷՆ ԲԱՆԱԿ ԵՆՅԵՐ ԽՈՒՄԵՐԻՆ ՄԷԿ ՄԱՐԸ
1.— Ռուբէն, 2.— Կոն, 3.— Փէրսա Մամուկ, 4.— Գամուսի Տիգրան,
5.— Գաշմակց, Ակուսի Պօղոս, 6.— Փէրսա Աթոն, 7.— Տէր — Զաքարեան,
8.— Թրփակաւ սպա Միսակ, 9.— Սասունցի Մուշեղ:
Միւսները անհայտն են:
(Նկարած Մամուկի խումբի մօտ Կոնի միջոցով, 1915 թ. 16-ին):

չալոյս, մեր ցերեկան թագստոցը հասնելու համար: Քանի մը ա-
մայի գիւղերու քովէն անցանք: Տեղ — տեղ դեռ մարդկային ճարպի
և ալրածքի հոտեր կային: Մահմեդական մուհաճիրներու փոքրա-
թիւ կարաւաններու ձայները կը լսէինք հեռուէն որ կանցնէին:

Ամբողջ գիշերը տենդագին արագութեամբ կը կտրէինք Դուրա-
նը իր լայնութեամբ, հարաւ — արեւմուտքէն հիւսիս — արեւմուտք,
հասնելու համար Վարդենիս գիւղի ետին տարածող ձորերուն մէ-
կուն: Յարէթը շատ լաւ ծանօթ չէր այդ վայրերուն. Ոստանիկը իբր
թէ գիտէր, բայց անփորձ պատանին երկար դեգերումներ ընել տաւ
մեղ: Յոգնած — ջարդւած, հազիւ մեզի ձգեցինք ձորի մը գլխուն ցըց-
ող ժայռերուն տակ: Լոյսը կը բացւէր արդէն և գիմացի ափէն եր-
կարող կածանէն կը տեսնէինք ձիաւոր և հետեակ բաղմաթիւ քրտա-
կան խումբեր, որոնք իրենց «լօ — լօ»-ներու կանչերով, կիջնէին Մը-
շոյ դաշտը: Այնքան ջարդւած էինք գիշերւան 8 — 9 ժամ անընդհատ
քայլէն, որ անողայ ինկանք ժայռերու ճեղքւած քներու մէջ և քնա-
ցանք:

Սպասեցինք արեւմուտքին, որմէ յետոյ քիւրտերէ ապահով էին
ճամբաները: Կերթայինք դէպի Նէմրուծի գագաթը, ուր թէ՛ անվը-
տանդ էր և թէ՛ բարձրութենէն կրնայինք ուսումնասիրել Ախլաթի
գիծը: Բայց հետեւեալ գիշերը չկրցանք հասնիլ և հարկադրւած էինք
կէս ճամբուն մնալ. ճամբան կորսնցուցած, ինկեր էինք խորխորատ-
ներու մէջ: Բարեբաղդարար Նէմրուծի և Գրգուռի ստորին լանջե-
րու վրա շատ փոքրիկ պուրակ մը տեսանք և այլեւս անկարող շար-
ժւելու՝ հոն նետւեցանք. լոյսը կը բացւէր: Պատահական պատասպա-
րան մըն էր և վտանգաւոր: Ուրիշ ճար չունէինք. շուրջը երկար սա-
րածութեամբ լերկ լանջեր էին: Քնանալ չէինք համարձակել. նեղ
շաւիղ մը պուրակի քովէն վար կերթար. Ախլաթի ճամբան էր:

Խիստ մտահոգ՝ պատրաստ և ծայրայեղ դժոյշ մեր շարժումնե-
րուն մէջ՝ ապաստանած էինք կիսատերեւաթափ պուրակին, երբ,
յանկարծ, Ախլաթի կողմէն, ճամբայէն երեւցան նախ էջերու կարա-
ւան մը, իսկ անոնց ետեւէն քանի մը քիւրտեր: Արեւ կար, բայց
ցուրտ էր: Պուրակը երեւի շատ դրաւիչ տեսք չունենալուն համար,
անոնք նախընտրեցին պուրակէն 150 — 200 մետր վարը իջեւանիլ՝ բար-
ձւած կենդանիներուն հանգստութիւն տալու համար: Կը գիտէինք ա-
նոնց շարժումները: Մտովին խորհելով — տեսնելու պարագային —
ողջ բռնելու մասին, երբ բեռցւած էջերէն մէկը դանդաղութեամբ մեր
պուրակի եզրին երեւցաւ և դունչը փոքրիկ թուփերու տերեւներուն
պարզած՝ մեզի կը մօտենար:

Դժուար չէր գուշակել որ տէրերէն մէկը պիտի գար փնտռելու իր կենդանին... Անմիջապէս մեղմէ մէկը փորի վրա սողալով մօտեցաւ պուրակի եզրին եւ երկար ճիւղով մը էշի փորին եւ պարանոցին դարնելով՝ քշեց դուրս այնպէս, որ վախցած կեղանին մեղմէ բաւական հեռու միայն խելքը գլուխը հաւաքեց եւ իր բնականոն վիճակը ստացաւ:

Իջեւանած տեղերնիս ջուր չկար. նախորդ գիշերը նոյնպէս ջուրէ գուրկ մնացինք. ցորեկն ալ ծարաւը քաշեցինք. դարէ «հաց»-ը ա՛լ աւելի ծարաւցուց մեզ. կը տառապէինք: Հազիւ քիչ մը մթնած՝ սկըսանք վերելքը գէպի նէմրուծի գագաթը՝ դանդաղ եւ անոյժ:

Դեռ մուծ էր, երբ հասանք պաղած ձիւնի խոշոր շերտի մը, որուն տակէն նոյնչափ պաղ կաթիլներ կը վազէին: Պապական՝ ինկանք ծունկերնուս վրա ցեխերու մէջ եւ ազահուծեամբ բերան առինք ջրախառն ձիւնի կտորներ: Վերջապէս, յազեցանք եւ շարունակեցինք բարձրանալ բոլորովին գագաթ, ուր վիթխարի ասպռածնեբու բացւածքներու մէջ կը մնային յաւիտենական սառոյցի շերտերը:

Արշալոյսը բացւեցաւ. մեր առջեւ փուած էր սքանչելի համայնապատկերը Ախլաթի, Վանայ փերուզ ծովի եւ հեռո՛ւ՝ արեւելք, մանիչակ մշուշի մէջէն Վանի բերդի. կերեւար նաեւ քաղաքամիջի ճերմակ զօրանոցը... Երջանիկ էինք ամենքս — ինչո՞ւ, չեմ գիտեր: Վերադարձաւ մեր հոգեկան հանգստութիւնը. յոյսը ծագեցաւ բոլորիս մէջ եւ կորով մը՝ ամէն գինով ազատելու: Լո՛ւռ ամենքս, մեր անթարթ հայեացքներն ուղղեցինք էինք կախարդող Վասպուրական աշխարհի կողմը, ուր վառ ու իրական կերեւնային մեղի մեր ընկերները — հերոսական պայքարին մէջ, կամաւորական դուռները, ոռու զօրքը, — անխախտ յոյսի վառ ճրագ մը ջերմութեամբ լեցուց մեր հոգին. կարծես ազատուած էինք արդէն:

Ախլաթի դաշտը մեր ոտքերու տակն էր, իսկ մեզմէ աջ կը բացէր նէմրուծի հրաբխային հսկայ անդունդը, որուն լայնածաւալ խորքին մէջ կը տեսնէինք երկու լճակ՝ մէկը վճիռ կապոյտ Գրգուռէն եւ նէմրուծէն գրկւած, միւսը՝ գէպի արեւելք՝ Ջերմուկ: Լճակ մը, որուն շողիները ամպ էին կաղմած: Դիտակով երեւցան քանի մը մարդիկ, որոնք անդունդին պուրակներուն մէջ կրակ կընէին. հաւանաբար թիւրք բանակէն փոխած զինուորներէն էին, որոնց հետ զործ ունեցած էինք արդէն...

Վալատ Յարէթի ցուցմունքով՝ դիտակը ուղղեցինք Ախլաթի դաշտին, ուսումնասիրելու համար մեր անցնելիք ուղին:

Մանազկերտը Ախլաթէն բաժնող մեղմէ հիւսիս գտնուող լեռնա-

շղթայի ստորոտը գրաւեց մեր ուշադրութիւնը: Դաշտի մէջէն եւ ծովափէն բաւական ներս բարձրացող երկգագաթ մլուրներու վրա, տեսանք քանի մը տասնեակ ճերմակ վրաններ, ապա աւելի վար, դէպի ծովը երկարող գծին երկարութեամբ՝ ճերմակ եւ գորշ վրաններու խումբեր — տաճկական բանակն էր, կասկած չունէինք. կ'ենթադրէինք, ուրեմն, որ անկից անդին որոշ դատարկ տարածութիւն մը պէտք է լինէր, որմէ յետոյ... ուսական բանակը: Բայց ի՞նչպէս անցնիլ այդ շղթայէն: Այդ ցորեկը եւ հետեւեալ ցորեկը ամբողջովին մեր հանգստութեան եւ դիտակով երթալիք անցքեր փնտռելուն յատկացուցինք: Գլխաւորապէս Յարէթը, Ռուբէնը եւ ես յանձն առած էինք այդ գործը. դիտակը փոխն ի փոխ իրար կանցնէինք մեր դիտողութիւններու հետ:

Ուրիշ ճամբայ չկար. հիւսիս — արեւմուտքը նազուկ լիճը եւ Պուլանըն էր, որ պիտի հեռացնէր մեզ մեր նպատակէն. աջ կողմերնիս, Վանայ լճի հարաւային ափերն էին. չէինք գիտեր թէ որո՞ւ ձեռքն էին այդ ափերը, Վանը, եթէ այդ կողմը տաճկական զօրքերու վրաններ չկային, ուրեմն թիւրքերը աւելի առաջ են գացած:

Որոշեցինք հետեւեալ գիշերը իջնել Ախլաթի դաշտը եւ մեր միտքերու մէջ գծած ուղղութեամբ առաջանալ, ջանալով հասնիլ դիմացի լեռնաշղթային, որ կը տանէր գէպի Մանազկերտ: Մեր անցնելիք ծրագրւած ուղղութեան վրա կը տեսնէինք չորացած առակներու երկար փոսեր, որոնք կրնային աննկատելի դարձնել անցքը:

Մեր ծրագիրը կաղմած էինք. այլեւս անկարելի էր տատանիլ: Վերջին կարգադրութիւններ ըրինք. խստորէն հրամայեցինք ծայրայեղ զգուշութեամբ քայլելու, խօսելու, եւ առաջապահներու ամէն մէկ քայլն ու շարժումները դիտելու ու անոնց օրինակին հետեւելու անմիջապէս: Դաշտ իջնելէ վերջ, երկար շարքով մը կը քայլէինք, մերթ Ռուբէնի եւ մերթ իմ առաջնորդութեամբ: Վրաններէն դեռ շատ հեռու էինք, երբ բաղմաթիւ ձիւրու ոտնաձայններ հասան մեզի: Տափեցանք փոքրիկ փոսերու մէջ. հաւանաբար շրջուն պահակ խումբեր էին, որոնք լուծեամբ եւ ցրւած շղթայով անցան գէպի ծովափ: Երբ բաւական հեռացած էին, հապճեպով ելանք եւ աւելի արագ առաջացանք:

Այժմ արդէն մեր երկու կողմերը բանակն էր... Օգտագործելով գետնի եւ առուններու բացւածքները, մեծ արագութեամբ անցանք այդ վտանգաւոր դժուրէն եւ գրեթէ հասած էինք լեռնաշղթայի ստորոտը, երբ անսպասելի կերպով մեր առջեւ գետակ մը տեսանք, որ կը հոսէր տարածուն, բայց ոչ խոր ձորէ մը: Լեռնէն տեսած չէինք

զգայինք, որ անոնք ուսու կրնային լինել: Վերադարձանք մեր ընկերներու քով եւ յայտնեցինք անոնց եւս:

Տարօրինակ է ըսել, որ այդ ողբերգական պայմաններու մէջ իսկ, մշեցիներու եւ սասունցիներու յարարերութիւնները կը շարունակէին շատ պաղ լինել եւ թշնամական իսկ: Սասունցիներու խումբը Ռուբէնի հետ առանձին տուն էր ինկած, առանձին կուտէին, իսկ ես, ակամայէն, ի հարկէ, մշեցիներու կողմը կը համարէի. եթէ ողբերգական չլինէր, բաւական ծիծաղելի էր:

Այդ յարարերութեան հետեւանքն էր, որ հետեւեալ գիշեր արտայայտեցաւ, երբ իջանք դաշտ. հանդիպեցանք չէրքէզ ամայի նոր գիւղ մը, ուր աքաղաղի կանչ մը լսեցինք բացւող արշալոյսին:

Չհետաքրքրեցանք աքաղաղով. մեր հոգերը ունէինք: Ռուբէնը եւ սասունցիները պնդեցին, որ վտանգաւոր է մնալ գիւղին մէջ. պէտք է ցորեկով շարունակել ճամբան՝ համարելով այդ շրջանը արդէն ուսներէ նւաճւած. ես եւ իմ խումբը խոհեմութիւն կը համարէինք սպասել իրիկան եւ դաշտը կտրել գիշերը: Երկար ու անախորժ վէճերէ վերջ, անոնք բաժնեցան մեզմէ եւ ճամբայ ելան դէպի Մանազկերտ: Իսկ մենք հանգստացանք ու մութը իյնալէն յետոյ միայն ճամբայ ելանք:

Կանցնէինք Մանազկերտի հռչակաւոր «քոռ»-էն (հրաբխային քարերու անապատ մը), որ պատերազմէն առաջ աւաղակային որջ մըն էր: Մեր ճամբուն վրա տարածւած էին խրամներ ու այս ու այն կողմ թափւած էին հարիւրաւոր դատարկ փամփուշտներ եւ ուսերէն նամակներ ու գրքերու երեսներ: Զինուորներու իրենց տուններէն ստացւած նամակներ էին: Այլեւս կասկած չունէինք, որ ուսու բանակը Մանազկերտ էր:

Արշալոյսը նոր բացւած, հեռէն նկատեցինք Մանազկերտի բերդը եւ գիւղաքաղաքը: Պուլանըխ տանող ճամբայի մօտ ցրւած ժայռերու մէջ պահւած՝ դիտակը ուղղեցինք քաղաքի կողմ: Եւ ու գեռ. ձիաւորներու մեծ խումբեր. ետփունջիներով ու փափախներով մարդիկ. կրնա՞ր այլեւս կասկած լինել... Փրկւած էինք:

Զիաւոր բազմութենէն մեծ խումբ մը բաժնւած, մեր քովէն անցնող ճամբայէն մեր կողմը կուգար. երեւի հետախուզութեան կերթային:

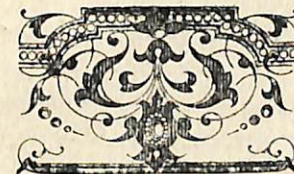
Որոշեցինք վրացի Ալեքսանին — իբր ուսերէն գիտցող — մէկ ուրիշի հետ անոնց առջեւ դրկել: Մեր շապիկներէն մէկը (որ ժամանակին ճերմակ էր եղած) դրօշակի մը պէս փայտի մը ծայրին՝ անոնք ելան ճամբու վրա: Տեսանք, որ ձիաւոր խումբը կանգնեցաւ եւ քանի մը ձիաւորներ սրարշաւ մեր տղաներուն հասան, առին իրենց մէջ եւ մօտեցան խմբի առջեւը կանգնած ձիաւորին:

Ժամանակն էր, որ մենք եւս երեւայինք: Ելանք ժայռերու մէջէն եւ մօտեցանք կողակներու խումբին:

Գրկարաց ընդունեցին մեզ. հարազատի դուրդուրանքով չըջապատեցին փախստականներուս: Սպան երկու կողակ ընկերացուց խմբին, եւ ժամէ մը հասանք կողակներու գլխաւոր կայանը, ուր, բարեաղբարար, անվտանգ, հասած էր արդէն Ռուբէնը իր ընկերներով:

Փարիզ

Վերջ

Հայ - Հայկական Բանակցութիւնները

ՆԻՍՏ ԵՐԿՐՈՐԳ

30 հոկտ. 1919 թ., առաւօտեան ժամը 12ին ներկայ էին բոլոր անդամները: Նախագահում էր, ըստ ընդունուած հերթի, Պ. Ս. Վրացեան. քարտուղարի պաշտօնը յանձն առաւ Պ. Յ. Քաջարեանը:

Նախագահ. — Հարցնում է, թէ ի՞նչ եղանակով սկսել մեր զբաղումները. արդեօք ղեկմել կէտ առ կէտ քննութեան մեզ արած առաջարկութիւնները, թէ նախ ծանօթանալ ամբողջութեան եւ ապա անցնել առանձին կէտերի քննութեանը:

Որոշում է նախ մտքերի փոխանակութիւն ունենալ առաջարկների ընդհանուր սկզբունքների մասին:

Նախ. Ս. Վրացեան. — Պատերազմութեան առաջարկութիւնները պարունակում են երեք գլխաւոր խնդիրներ. նախ՝ կառավարութեան կազմակերպութեան մասին, երկրորդ՝ պատերազմութեան մասին եւ երրորդ՝ խորհրդարանի կազմութեան մասին:

Մեզ առաջնորդող գլխաւոր ելակէտը պէտք է լինի առաջիկայ խորհրդակցութեան ժամանակ Մայիս 28-ի ակտը, որով մեր կառավարութիւնը յայտարարել է Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանը: Այդ ակտը ընդունւած է նախ Փարիզի Ազգ. Պատերազմութեան կողմից, որը դեռ զբաղւած չաւ առաջ արել էր նոյն յայտարարութիւնը ամբողջական Հայաստանի մասին: Պէտք է ընդունենք Հայաստանի Հանրապետութեան անկախ դրոշմը, որը ունի իր կառավարութիւնը եւ իր խորհրդարանը, եւ այդ ելակէտը իբրեւ հիմք ընդունելով՝ անենք մեր հետագայ առաջարկները:

Խօսելով նախ խորհրդարանի մասին՝ պէտք է ընդունել, որ ներկայ խորհրդարանը ժողովրդական ընտրութեան արդիւնք է: Ծի'չդ է, որ հայութեան որոշ հատուածներ, ինչպէս եւ որոշ մասեր Հայաստանի հողի որոշ պատճառներով չեն մասնակցել այդ խորհրդարանի ընտրութիւններին, այդ մասին կարող է խօսք լինել արդարա-

ցի կերպով, եւ անշուշտ, պէտք է լայն հնարաւորութիւններ տրուին այդ բոլոր մասերին էլ կատարել ընտրութիւններ եւ իրենց մասնակցութիւնը բերել Հայաստանի խորհրդարանին: Այսպիսով, մենք ընդունում ենք, որ պէտք է թոյլ տալ լրացուցիչ ընտրութիւններ թէ՛ դռնում ենք, որ պէտք է թոյլ տալ լրացուցիչ ընտրութիւններ թէ՛ այժմեան Հայաստանի այն վայրերում, ուր նրանք տեղի չեն ունեցել, եւ թէ թիւրքահայաստանի սահմաններում, որ հնարաւոր է նոյն պէս եւ արտասահմանեան կարեւորագոյն հայկական գաղութներում: Եւ այդ ճանապարհով կարելի է ներկայ խորհրդարանը լրացնել եւ ոչ թէ լուծել, ինչպէս առաջարկւած է պատերազմութեան կողմից:

Կառավարութեան վերաբերմամբ եւս մենք ընդունում ենք, որ միութիւնը կատարելապէս յաջողցնելու համար պէտք է կառավարութեան կազմի մէջ մտցնել նաեւ արեւմտահայ հատուածի ներկայացուցիչներ, նոյնիսկ աւելի մեծ թուով, քան արեւելահայ ներկայացուցիչները:

Գալով պատերազմութեան կազմին՝ նոյնպէս համաձիտ ենք, որ Փարիզում դրոշմը ունեցող երկու պատերազմութիւնները միանան եւ կազմեն մէկ պատերազմութիւն, որը պէտք է գործի ամբողջական Հայաստանի անունից եւ կազմւած լինի թէ՛ արեւմտահայերից եւ թէ՛ արեւելահայերից: Համաձիտ ենք, որ այդ պատերազմութեան նախագահը լինի Պողոս փաշա Նուպարը: Ահա՛ մեր ընդհանուր տեսակէտները առաջադրւած խնդրի վերաբերմամբ:

Վ. Թէֆէեան. — Հարց է տալիս՝ արդեօք կառավարութիւնը այժմ եւ եթէ պէտք է կազմւի, թէ՞ խորհրդարանի կազմութիւնը լրացնելուց յետոյ:

Ս. Վրացեան. — Այժմ եւ եթէ կարելի է մտցնել որոշ փոփոխութիւններ եւ լրացնել կառավարութեան կազմը. ներկայ խորհրդարանը կը շարունակի իր նիստերը, մինչեւ որ կատարեն առաջարկւած փոփոխութիւնները նրա կազմի մէջ:

Ն. Տէր. — Ստեփանեան. — Հարցնում է՝ ինչպէ՞ս վարւել ներկայ խորհրդարանի շարունակելու դէպքում, եթէ նոր կազմւած կառավարութիւնը անվստահութեան քէ ստանայ նոյն խորհրդարանից:

Վ. Թէֆէեան. — Հարկ է համարում բացատրել, որ Պ. Վրացեանի այն խօսքերը, թէ Մայիս 28-ի ակտը ընդունւած է նաեւ Փարիզի Ազգ. Պատերազմութեան կողմից, ուրեմն կարող է մեզ իբրեւ ելակէտ ծառայել, ճիշդ են միայն այդ ակտի առաջին մասի վերաբերմամբ — այն է՝ Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանի հռչակման մասին: Եւ ինքը՝ պատերազմութիւնը այդ մասին արդէն յայտարարու-

թիւն արած էր նոյեմբ. 7-ին. իսկ գալով այդ նոյն ակտի մէջ եղած այն կէտին, թէ ներկայ կառավարութիւնը մնում է Միացեալ Հայաստանի կառավարութիւն, այդ կէտը չէ ընդունւած Փարիզի պատուիրակութեան կողմից, եւ հէնց այդ մասին է, որ Աղդ. պատուիրակութիւնը հեռագրել է Երեւան կառավարութեան եւ ընտրել է յատուկ պատգամաւորութիւն, որ եկել է բանակցելու կառավարութեան հետ: Այդ մասին Աղդ. պատուիրակութիւնը խօսել է նաեւ Հանրապետութեան պատուիրակութեան հետ Փարիզում եւ արծարծել է իր տեսակէտները:

Դրած հարցերից, իր կարծիքով, նախ պէտք է համաձայնութիւն կայացնել կառավարութեան մասին, ապա պատուիրակութեան եւ դրանից յետոյ արդէն խորհրդարանի վերակազմութեան մասին: Խորհրդարանը իր ներկայ կազմով կարող է ամէն բոլոր անվստահութեան քէ տալ կառավարութեան եւ այդպէս առաջ բերել ղեկարութիւններ նրա գործունէութեան համար, այնպէս որ ներկայ խորհրդարանի նոյն իսկ առժամանակեայ գոյութիւնը ղեկար է թոյլ տալ:

Ս. Վրացեան. — Բացատրում է, որ խորհրդարանի Փրակցիան իր հրահանգները ստանում է կուսակցութիւնից, եւ եթէ այժմ մեր միջեւ կայանայ համաձայնութիւն, ըստ այնմ էլ կը վարւի Փրակցիան: Իբրեւ ապացոյց առաջ է բերում նախորդ կօալիսիօն կառավարութեան պատմութիւնը, երբ խորհրդարանի մէջ Դաշնակցական Փրակցիան ոչ մի ղեկարութիւն չէր յարուցանում կառավարութեան դէմ:

Ս. Յարութիւնեան. — Ճիշդ է Պ. Վրացեանի բերած օրինակը՝ անցեալ կօալիսիօնի մասին, բայց այն ժամանակ մեր կուսակցութիւնը խորհրդարանում ունէր յենարան, այժմ նա այդ չունի: Ես ընդունում եմ, որ եթէ համաձայնութիւն կայանայ մեր մէջ, խորհրդարանը կը պաշտպանէ այդ եւ անվստահութեան քէ չի տայ, բայց հէնց այդ համաձայնութեան յաջող իրագործման տեսակէտից աւելի յարմար կը լինի, որ խորհրդարանի գործունէութիւնը մի առ ժամանակ ընդհատուի, ինչպէս այդ տեղի ունեցաւ անցեալ ապրիլ ամսին, կօալիսիօն կառավարութեան կազմութիւնից յետոյ: Միատարր խորհրդարանի գոյութեան եւ գործունէութեան ժամանակամիջոցին կօալիսիօն կառավարութիւնը կը ներկայացնէ այն անպատեհութիւնը, որ կառավարութեան առաջարկները օրէնքները եւ, առհասարակ, գործունէութիւնը կ'ենթարկուի գնահատութեան խորհրդարանում տիրող որոշ կուսակցութեան տեսակէտից: Ուստի կառավարութեան այն անդամների առաջարկութիւնները, որոնք չեն պատկանում այդ կուսակցութեան, խորհրդարանում պաշտպանող, լուսաբանող չեն ու-

նենայ ուրիշ տեսակէտից, եւ այս պատճառով այդ նախարարները կը հանդիպեն ղեկարութիւններին եւ հնարաւորութիւն չեն ունենայ արդիւնաւէտ գործունէութիւն ցոյց տալու: Միատարր խորհրդարանի լուծումը կամ նրա գործունէութեան դադարումը ժամանակաւոր կօալիսիօն կառավարութեան գործունէութեան ընթացքում, մինչեւ նոր խորհրդարանի ժողովւելը, անհրաժեշտութիւն է, եթէ ցանկանում ենք, որ կօալիսիօն կառավարութիւնը լինի կենսունակ եւ գործ կատարէ:

Վ. Թէֆէեան. — Աւելացնում է, որ նոյնիսկ եթէ որ եւ է կուսակցութիւն փոքրամասնութիւն էլ ներկայացնէ խորհրդարանի մէջ, դարձեալ կարող է որոշ դեր կատարել, ինչպէս այդ եղել է նախորդ խորհրդարանում, իսկ ներկայ պայմաններում, երբ որոշ հոսանքներ ոչ մի ներկայացուցիչ չունեն, ստեղծւած կօալիսիօն կառավարութիւնը ղեկար պայմանների մէջ կը լինի, եթէ խորհրդարանի գործունէութիւնը շարունակուի:

Մ. Յարութիւնեան. — Համաձայն է, որ որոշ անյարմարութիւններ կարող են լինել ներկայ դրութեան մէջ, բայց այդ կարող է միայն կարճ ժամանակ տեւել, մինչեւ որ խորհրդարանի կազմը լրացւի մեր ընդունած եղանակով:

Վ. Թէֆէեան. — Մեր հիմնական առարկութիւնը եղած դրութեան դէմ այն է, որ Արեւմտահայութիւնը ներկայացւած չէ կառավարութեան (խորհրդարանի մէջ), եւ կուզենք այդ բանը իրագործւած տեսնել երկու կողմերով էլ: Եթէ այդ իրագործւի միայն կառավարութեան մէջ, կը լինի միակողմանի: Արտաքին աշխարհի աչքում մեր դատը յաջողութեամբ տանելու համար պահանջւում է, որ Թիւրքահայաստանը եւ Թիւրքահայութիւնը ամբողջ ուժով ներկայացւած լինին թէ՛ կառավարութեան եւ թէ՛ խորհրդարանի մէջ եւ այդ կարելի կը լինի յաջողացնել, եթէ խորհրդարանը արձակուի մինչեւ նոր հիմունքներով նոր խորհրդարանի հրաւիրւելը, թերեւս հնարաւոր լինի, որ խորհրդարանը ժամանակաւոր կերպով արձակուող ստանայ, մինչեւ որ բարեփոխւի լրացուցիչ ընտրութիւններով, այդ մասին կը խօսենք յառաջիկայում:

Ս. Վրացեան. — Արտաքին աշխարհի համար կարեւորը այն է, որ երկու հատածները միանան մէկ կառավարութեան եւ մէկ խորհրդարանի մէջ: Գալով այժմեան խորհրդարանի վերաբերմամբ եղած անպատեհութեան՝ այդ հեշտ է վերացնել մի կողմից լրացուցիչ ընտրութիւններով, միւս կողմից էլ միջոցներ ձեռք առնելով, որ կառավարութեան եւ խորհրդարանի մէջ անվստահութեան հարց չծագէ:

այդ կարելի է անել դիւրաւ, քանի որ խորհրդարանի ֆրակցիան ենթարկւած է կուսակցութեան հրահանգներին:

Վ. Թէֆէեան.— Եթէ խնդիրը միայն կուսակցութիւններին վերաբերէր, դեռ կարելի կը լինէր դրան համաձայնել, բայց հարցը վերաբերում է երկու հատածներին. պէտք է դրանց միութիւնը յաջողացնել եւ կառավարութեան, եւ խորհրդարանի մէջ:

Ս. Վրացեան.— Ներկայ խորհրդարանում կան արդէն որոշ թւով արեւմտահայերի ներկայացուցիչներ, մնում է լրացնել պակասը, որ պէտքի արեւմտահայերի եւ արեւելահայերի թւերը հաւասարեն: Մենք կարծում ենք, որ Հայաստանի անկախութեան ճանաչումից յետոյ, ապագայ խորհրդարանը կընտրւի երկու հատածներէց էլ անխտիր, առանց սահմանափակելու նրանց թիւը:

Վ. Թէֆէեան.— Մենք եւս ընդունում ենք, որ ապագայում, Հայաստանի ճանաչումից յետոյ կազմեն ընհանուր կառավարութիւն եւ խորհրդարան, անկախ որ եւ է հատածական սկզբունքներից, բայց մինչեւ մեր հարցի լուծումը պէտք է պահենք այդ յարաբերութիւնը. մենք դեռ կախում ունենք Կոնֆերանսից եւ պէտք է այժմ պարզ ցոյց տանք, որ թիւը հայութիւնը հաւասարապէս մասնակից է Հայաստանի կառավարութեան եւ խորհրդարանին:

Ս. Յարութիւնեան.— Մեր բոլոր առաջարկների նպատակն է իրազեկել Մայիս 28-ի ատկը եւ դրա համար պէտք է միացնենք երկու հատածները: Այդ տեսակէտից սկզբում այդ պէտք է անել արհեստական ձեւով, այսինքն՝ հաւասար մասնակցութեամբ երկու պետական բարձր մարմինների մէջ, այն է՝ կառավարութեան եւ խորհրդարանի: Եւ եթէ այդ ընդունենք, պէտք է գանք այն եղրակացութեան, որ միաժամանակ երկու մարմիններն էլ փոխեն: Խորհրդարանում այդ փոփոխութիւնը յաջողացնելու համար պէտք է նրան դադար տալ եւ կառավարութիւնը ժամանակաւորապէս իր վրա առնէ խորհրդարանի գործառնութիւնները:

Ս. Յարութիւնեան.— Արեւմտահայութեան մի մասը, այն է՝ այժմեան Հայաստանում ապաստանած թիւրքահայերը, ներկայացւած են մեր խորհրդարանում: Յետոյ, հարց է ծագում, թէ նախագոյնը ինչքա՞ն ժամանակ է հարկաւոր, մինչեւ որ ամէն կողմ կայանան մեր ծրագրած լրացուցիչ ընտրութիւնները եւ պատգամաւորները հասնեն Երեւան:

Մտքերի փոխանակութիւնից պարզում է, որ դրա համար առնւազն երեք ամիս կը պահանջւի: Պ. Մ. Յարութիւնեանը գտնում է չափազանց անյարմար խորհրդարանի գործունէութիւնը դադարե-

ցնել երեք ամսով եւ ամէն ինչ թողնել կառավարութեան, այնպիսի մի ժամանակ, երբ կարող են լինել շատ կարեւոր խնդիրներ:

Ս. Յարութիւնեան.— Քանի որ մենք ընդունում ենք, որ խորհրդարանը ոչ թէ լուծում է, այլ դադարեցնում է նիստերը, յատուկ խնդիրների համար կարելի կը լինի արտակարգ նիստ հրաւիրել. այդ հարցի շուրջ կարելի է հէնց այժմէն համաձայնութեան գալ:

Վ. Թէֆէեան.— Գտնելով հանդերձ, որ նոր կազմած կառավարութիւնը կը վայելէ մեծ հեղինակութիւն եւ կարող է գործել մինչեւ նոր խորհրդարանի կազմութիւնը, նոյնպէս համաձայն է, որ կարելի կը լինի յատուկ խնդիրների համար արտակարգ նիստ հրաւիրել:

Ն. Տէր — Ստեփանեան.— Արտայայտում է դրա դէմ. քանի որ ներկայ խորհրդարանի կազմը թերի է, նրա նիստի հրաւիրելը կարող է դժարութիւններ ստեղծել կառավարութեան համար:

Ս. Յարութիւնեան.— Հարց է դնում, թէ՞ ինչպէ՞ս վարել, եթէ մի որ եւ է անակնկալ պատճառով ծրագրւած ընտրութիւնները չը յաջողեն. արդեօք չի՞ կարելի ուրիշ միջոցով օգնութեան գալ այդ դէպքում:

Պ. Պ. Թէֆէեան եւ Տ. Ստեփանեան արտայայտում են այն մըտքով, որ այդ դէպքում կարելի է թողնել Փարիզի Ազգ. Պատուիրակութեան, որ նա իր կողմից նշանակէ խորհրդարանի պատգամաւորներին:

Ապա խօսքը դառնում է պատգամաւորների թւի մասին:

Վ. Թէֆէեան.— Եթէ ընդունենք այժմեան պատգամաւորների թիւը 80 հոգի, որոնցից 13 հոգի արեւմտահայեր են, մնում են 67 ուսսահայեր, ուրեմն, կը մնայ թիւը հայերի թիւն էլ հասցնել մինչեւ 67, բայց թերեւ կարելի լինի պակասացնել ընդհանուր թիւը:

Ս. Յարութիւնեան.— Պաշտպանում է այն միտքը, որ եղած թիւը կարելի է պակասացնել եւ ցոյց է տալիս դրա եղանակը:

Ս. Վրացեան.— Փորձը ցոյց է տալիս, որ 80 հոգին էլ քիչ է, որովհետեւ դրանցից ոմանք բացակայում են, մի մասը մտնում է կառավարութեան մէջ, շատերը պէտք է աշխատեն յանձնաժողովներում: Այս բոլորը պէտք է աչքի առաջ ունենալ:

Ս. Յարութիւնեան.— Մենք մինչեւ այժմ պատգամաւորներ ենք ընտրել այն շրջաններից, որոնք մտել են Հայաստանի սահմանների մէջ. այդ շրջանները օգտւելով որոշ իրաւունքներից՝ բաժանել են եւ պարտականութիւններ պետութեան հանդէպ, իսկ ինչպէ՞ս վարել այժմ այն տեղերի հետ, որոնք ներկայացուցիչներ պէտք է ուղար-

կէն խորհրդարան, ըստ իրենք չեն մտնում Հայաստանի սահմաններին մէջ եւ, հետեւաբար, պարտականութիւններ չեն կատարում:

Մտքերի փոխանակութիւնից պարզուած է, որ այդ բոլոր դադուքները ընդհանուր կերպով այժմ էլ կատարում են Հայաստանի քաղաքացիութեան որոշ պարտականութիւններ ազգային տուրքի եւ զինուորագրութեան միջոցով եւ դրանով կապուած են Հայաստանի հետ:

Ս. Վրացեան.— Այժմ անցնում ենք պատերազմութեան կազմին: Մենք ընդունում ենք այն հիմնական սկզբունքը, որ երկու պատերազմութիւնները պէտք է միացնել եւ դարձնել մի ամբողջական Հայաստանի պատերազմութիւն: Երկրորդ՝ մենք գտնում ենք, որ թէ՛ արեւմտահայերը եւ թէ՛ արեւելահայերը պէտք է ներկայացած լինեն այդ պատերազմութեան մէջ: Նոյն իսկ ոչ մի անյարմարութիւն չենք գտնում, որ արեւմտահայերը աւելի մեծ թւով ներկայացած լինեն: Մի կէտ միայն մենք գտնում ենք անյարմար եղած առաջարկութեան մէջ, այն է՝ որ պատերազմութեան նախագահը լինի միաժամանակ Հայաստանի վարչապետը: Մենք գտնում ենք, որ վարչապետը պէտք է անպայման մնայ երկրում եւ անձամբ ղեկավարէ կառավարութեան գործերը, այլապէս առաջ կը դայ իշխանութեան երկուութիւն:

Վ. Թէֆէեան.— Բերում է օրինակ, երբ վարչապետը եւ պատերազմութեան նախագահը ամփոփուած են միեւնոյն անձի մէջ. դա Յունաստանի վարչապետ Վենիզելոսն է, որ ահա 8 ամիս է ինչ փորձում է իբրեւ պատերազմութեան նախագահ եւ այդ մեծապէս նըպաստում է նրա նպատակի յաջողութեան: Մասնաւորապէս Փարիզի Ազգ. պատերազմութեան նախագահը, որ տարիներից ի վեր զբաղւած է Հայաստանի քաղաքական դատով, կարող է աւելի մեծ վստահութիւն վայելել եւ աւելի յաջողութեամբ վարել մեր դատը, եթէ վարչապետի դերքն ունենայ: Իրականի մէջ նա այդ դերքից օգտուելու չէ, քանի որ մենք կ'առաջարկենք մի դեր — վարչապետ ընտրել այստեղ, որը կը վարէ այստեղի գործերը:

Ս. Յարութիւնեան.— Ինչպէս երեւում է բերած առաջարկներից, կառավարութիւնը որոշ խնդիրների մէջ պէտք է հաշւի առնէ վարչապետի կարծիքը, եւ դա իրապէս չափազանց անյարմար է եւ երբեմն նոյն իսկ անհնարին:

Վ. Թէֆէեան.— Խնդիրը վերաբերում է միայն այն հրահանգներին, որոնք տրւում են պատերազմութեան եւ այդ խնդրում, ի հարկէ, պատերազմութեան նախագահը ձեռնհաս է եւ նրա կարծիքը հարցնելը պահանջում է հէնց նոյն գործի շահը:

Ն. Տէր Ստեփանեան.— Մենք այստեղ ի նկատի ունենք այն դէպ-

քերը, երբ հարցը վերաբերում է այս կամ այն դիմումը անելուն Դաշնակից պետութիւններին, եւ այդ դէպքում, ի հարկէ, հարցնելու է նախագահի կարծիքը:

Ս. Վրացեան.— Անպատեհութիւնը նրա մէջ է, որ նախագահը բոլորովին կտրուած կը լինի երկրից՝ աչքի առաջ ունենալով այժմեան յարաբերութիւնները, եւ այս պատճառով բոլորովին անհնարին է, որ պատերազմութեան նախագահը լինի եւ վարչապետ: Մնաց որ այդ հանգամանքը առանձին առաւելութիւն էլ չի կարող տալ նախագահի դերքին օտարների աչքում: Ո՛չ մի անհրաժեշտութիւն չը կայ, որ պատերազմութեան նախագահն ու վարչապետը լինի միեւնոյն անձը: Վարչապետը անպայման պէտք է գտնուի երկրում եւ վարէ երկրի քաղաքականութիւնը:

Ս. Յարութիւնեան.— Ի հարկէ, պէտք է համաձայնել, որ ներկայ դէպքում այդ ոչ թէ իրական նշանակութիւն կունենայ, այլ աւելի արտաքին, լոկ իբրեւ պատուի դերք:

Վ. Թէֆէեան.— Գտնում է, որ հարցը պէտք է դրւի այնպէս, որ թիւրքահայաստանին միանում է Ռուսահայաստանը եւ դրա համար կառավարութեան նախագահը պէտք է լինի թիւրքահայ:

Ս. Վրացեան.— Ոչինչ դէմ չունենք, որ վարչապետը լինի թիւրքահայ, ըստ քանի որ կառավարութիւնը կազմուած է վարչապետի ձեռքով, այդ ինչպէ՞ս կարելի է իրականացնել բերած առաջարկութեան պայմաններում, եթէ վարչապետը պէտք է մնայ Փարիզում:

Ն. Տէր — Ստեփանեան.— Զեւականութեան կողմից կարելի է այնպէս անել, որ վարչապետը լիազօրութիւն տայ «դեր — վարչապետին», որին նմանապէս կրնորէ խորհրդարանը: Մենք պնդում ենք, որ պատերազմութեան նախագահը միեւնոյն ժամանակ լինի եւ վարչապետ — այդ միայն մի խորհրդանշան է, որ արեւելահայութիւնը միանում է արեւմտահայութեան:

Ս. Վրացեան.— Նորից պաշտպանում է իր տեսակէտը եւ բերում է նոր օրինակներ, երբ կարող են անպատեհութիւններ առաջ գալ նըրանից, որ վարչապետը գտնուած է Փարիզում եւ ոչ երկրում: Գործի շահի տեսակէտից էլ պահանջն արդարացի չէ, քանի որ պատերազմութեան նախագահը իբրեւ այդպիսին արդէն իսկ կարող է անել ինչ որ անհրաժեշտ համարէ:

Վ. Թէֆէեան.— Վարչապետի եւ պատերազմութեան նախագահի մի անձի մէջ ամփոփելը պահանջում է գործի շահը: Օտարների աչքում տպաւորութիւն թողնելու համար էլ անհրաժեշտ է առնել այս քայլը, որովհետեւ օտարներից շատերը յաճախ պնդում են, թէ թիւրքահայերը եւ ռուսահայերը միմեանցից տարբերուած են եւ հա-

կառակ են. մեր պատւիրակութեան նախագահին այդ տիտղոսը տալով՝ ամենքին էլ կապացուցանենք, որ մենք իրօք միացած ենք:

Ն. Տէր - Ստեփանեան.- Մենք մեր մէջ նոյն իսկ կարող ենք ներքին համաձայնութիւն կայացնել, որ պատւիրակութեան նախագահը օգտւի միայն վարչապետի տիտղոսից եւ Հանրապետութեան ներքին դործերի մէջ չխառնուի. այդ բանը մենք կարող ենք երաշխաւորել:

Մ. Յարութիւնեան.- Գտնում է, որ այդպիսի լոկ անւանական դիրքով մի վարչապետ ընդունելը որոշ չափով նոյն իսկ կարող է վարկաբեկիչ նկատուի: Մենք չենք կարող երաշխաւորել, որ ուրիշները խորհրդարանի մէջ չխօսեն այդ մասին տարբեր եղանակով եւ մենք չկարողանանք դրա առաջն առնել:

Վ. Թէֆէեան.- Դաշնակցութեան համար պատուաւոր մի ելք կը լինէր ընդունել Պօղոս Նուպարին այդ ձեւով, իբրեւ մի անձ, որ տարիներ ընթացքում վարել է հայկական դատը Եւրոպայում, եւ Դաշնակցութիւնը ինքը, բարենորոգումների շրջանում, ոյժ է տւել նրա հեղինակութեան:

Ն. Տէր - Ստեփանեան.- Պօղոս Նուպարը ներկայ դէպքում հանդէս է դալիս իբրեւ արեւմտահայերի կողմից ընտրւած վարչապետ, եւ այդ տեսակէտից էր, որ Փարիզի Ազգային Համագումարը, Դաշնակցականներն էլ մէջը հաշուելով, նրան միաձայնութեամբ ընտրեց նախագահ պատւիրակութեան:

Ս. Վրացեան.- Նորից դարգացնում է իր միտքը, թէ ինչո՞ւ անյարմար է լոկ անւանական տիտղոս տալ Պօղոս Նուպարին: Առարկութիւնը ներկայ դէպքում ոչ թէ Պօղոս Նուպարի անձի դէմ է, այլ սկզբունքի: Մենք ի նկատի ունենք նաեւ այն հանգամանքը, որ Պօղոս Նուպարը անիրազեկ է մեր երկրի պայմաններին, գտնւում է Փարիզում եւ հնարաւորութիւն չունի լինելու Հայաստանում անմիջապէս ղեկավարելու համար կառավարութիւնը: Եթէ խնդիրը պատուոյ տիտղոսին է վերաբերում, ինչո՞ւ չմտածել մի ուրիշ ձեւի մասին, օրինակ՝ տալ նրան խորհրդարանի նախագահի տիտղոսը:

Վ. Թէֆէեան եւ Ն. Տէր - Ստեփանեան.- Յայտնում են, որ խորհրդարանի նախագահի տիտղոսը եւրոպական տեսակէտից առանձին մի փայլ չի ներկայացնում, ուստի յարմար չեն գտնում այդ առաջարկը:

Ապա խորհրդակցութիւնը ընդհատւում է: Յաջորդ նիստը նշանակւում է երեկոյեան ժամը 8-ին խորհրդարանի նախագահի առանձնասենեակում:

(Շարունակելի)

Ստորագրութիւններ

ՀԻՆ ԹՈՒՂԹԵՐ

I

Հ. Յ. Դ. Կեմուր. Դիւանի քղքերում կայ մի գրութիւն, ուր անժամօք հեղինակը 1920 թ. յունւարին, գրի է առել մի շարք տեղեկութիւններ ու կարծիքներ Արսէն Թոյսմալսեանի մասին: Երեւում է, որ հեղինակը մօտից նանաչել է Թոյսմալսեանին, այդ պատճառով նրա գրածները գուրկ չեն հետաքրքրութիւնից: Այստեղ տալիս ենք այդ գրութեան էական մասերը:

« Արսէն Թոյսմալսեանը, ասւած է այնտեղ, հայաստանցի էր, վանեցի. քաջ ծանօթ էր իր երկրի կարգ ու կանոնների, շատ լաւ գիտէր Տաճկահայաստանի աշխարհագրութիւնը եւ մեր պատմութիւնը: Նա տաճկահայ գեղջուկին այնպէս լաւ էր նկարագրում, որ կարծում էիր թէ իսկական պատկերն ես տեսնում: Յաղթանդամ էր կազմածքով, ազդու՝ ձայնով, անկեղծ՝ խօսքով, դէմքի վրա միշտ փայլում էր վաւովուն ժպիտը: Այնքան պարզ ու հասարակ էր ընդթիւնում, որ չսիրել նրան անկարելի էր: Վերին աստիճանի ներողամիտ էր ու համբերող: Երեք - չորս ամսով մի սենեակում ապրել ենք, տասնեակ տարի ամենամօտիկ յարաբերութիւն ունէինք հետը եւ ոչ մի անգամ նրան բարկացած չենք տեսել: Բայց որքան հեզ ու համբերող էր սովորական, առօրեայ բաներում, նոյնքան անընկճելի էր զաղափարի մէջ:

Մօտաւորապէս 30 - 32 տարի սրանից առաջ նա ուսուցչութեամբ էր պարապում Լազոդէիսի հայոց դպրոցում: Այն ժամանակները հայկական աշխարհում ամենապաշտելին Խրիմեան Հայրիկն էր: Թոյսմալսեանը թողնելով ուսուցչութիւնը՝ դնաց իր հայրենիքը: Յայտնեց Խրիմեանին իր պատրաստակամութիւնը: Խրիմեանը խորհուրդ էր տւել տաճկահայերի լացն ու կոծը հասցնելու ռուսահայ եղբայրների ականջին: Հետեւելով Հայրիկի հրահանգներին՝ Արսէնը, քանի որ վարդապետ չէր ձեռնադրւել, ուսումնասիրում էր անձամբ տեղն ու տեղը, տաճկահայերի դարան ու ցաւը, եւ անցնելով ռուսահայոց սահմանը, շատ անգամ ծալտեալ կերպով (հսկողութեան

տակ էր), չըջում էր քաղաքից քաղաք, գիւղից գիւղ, տարածում էր ամէն տեղ տաճկական լծի տակ հեծող հայ ժողովրդի տառապանքներին նորագոյն լուրերը: Վառում — կրակում էր լսողների սիրտը իր ազդասիրական կրակով: Եւ դարձեալ վերադառնում նոյն սիրած ժողովրդի հայրենիքը՝ աւելի նոր տեղեութիւններ բերելու:

Նա Եւրոպայից չէր գալիս՝ պատւաստելու մեզ վրա Եւրոպայի դադափարները: Ռուսաստանից չէր գալիս՝ տարածելու ռուսական սոցիալիզմը: Նա գալիս էր Հայաստանից, հայ գեղջուկի մօտից՝ կպցնելու մեր սրտերը նրանց սրտերին, յայտնելու մեր եղբայրների տառապանքները: Նա կենդանի հայ թերթ էր, օրագիր, որ իր անել-կիւղ եւ համոզմամբ քարոզներով ցոյց էր տալիս մեր յեղափոխութեան իսկական եւ ամենակարճ ճանապարհը՝ դնալ, մտնել ամէն հայի մօտ աներկիւղ, բախել նրանց քարացած սրտի դռները սեփական բըռունցքներով. պատկերացնել ամէն մի աղնիւ հայի անելիքը կենդանի լեզուով, վառել արձագանգ տուող երիտասարդութեան մաքուր ձրբ-տումները եւ տանել մեր կերտիչներին թովիչ Ազատութեան սուրբ պատերազմի սիրուն դաշտը...

Նա ազգում էր շատերի վրա: Երիտասարդներից մի քանիսին նա իր հետ տարաւ Հայաստան. շատերը դրանցից կենդանի են: Մեռածներից ես յիշում եմ Հայկ Մելիք — Դադայեանին, Վաղարշակ Վարդանեանին: Բժկ. Բ. Նեանը *) Թոխմախեանի աղղեցութեամբ եւ առաջնորդութեամբ ճանապարհորդութիւն կատարեց Հայաստանի մի ծայրից միւսը: Բաֆֆուն՝ Խեմքի ու Կայծերի միտքը տւեց Թոխմախեանը: Գր. Արծրունու նման զօրեղ բնավորութիւնը շատ անգամ խոնարհում էր Արսէնի անկեղծ հայեացքների առաջին: Մինչեւ անգամ մեր կղերկանութեան հոտած վայրը՝ էջմիածնայ միաբանութիւնը, նա էլ ունէր համակրողներ Թոխմախեանին:

Արսէնը մի անդուգական հայ գործիչ էր իր ժամանակին. անվախ գործող, համոզւած յեղափոխական, լայնահայեացք ազգասէր: Նա առաջինն էր մեր հայերից, որ ամէն բան թողած, աշխարհական քարոզչի գաւազանը ձեռքն առած՝ ամէն տեղ քարոզում էր Ազատութեան սուրբ խօսքը բաղմաշարժար հայ ազգի համար:

Առաջին անգամ Թոխմախեանին տեսել եմ Երեւանում 1875 թւին: Նա հաւաքել էր ծխախոտագործ Ղուրբանով Գրիգորի տանը մի քանի երիտասարդներ եւ բոլոր համոզմունքով քարոզում էր: Սարսափելի գոյներով սլատում էր տաճկահայերի կրած տանջանքները,

*) Բժ. Բագրատ Նաւասարդեան: ԽՄԲ.

քայքայւած տնտեսութիւնը, ամենաարդար իրաւունքների արգելումը, կոյս աղջկերանց ու երիտասարդ հարսների բռնաբարումը: Պատմելով տաճկական անգթութիւնների բոլոր զղւելի տեսակները՝ նա բացազանչում էր. «Հաւատացէ՛ք ինձ, որ քաջ ծանօթ եմ իրերին, որ մենք կարող ենք փրկւել, եթէ մեր յոյսը դնենք մենակ մեզ վրա. հարկաւոր են միայն համոզւած գործիչներ եւ մի ազատ ապաստարան: Գործիչներ ունենք, եղբա՛յր, շատ ունենք. ես եմ շըջում ամէն տեղ, ես էլ գիտեմ: Դուք ինձ տւեցէ՛ք միայն մի ապաստարան, ուր կարողանանք կենտրոնացնել մեր ցիր ու ցան ուժերը»:

Եւ նա առաջարկում էր գնել պարսիկներից Մակուայ խանութիւնն եւ դարձնել հայ յեղափոխականների օջաղ: «Հաւատացէ՛ք, եղբայրներ, — գոռում էր նա հռետորի նման, — մենք այն ժամանակ մեր օջաղի կրակով մոխիր կը դարձնենք վախկոտ տաճիկներին եւ ծխովը խեղդամահ կանենք թոյլ պարսիկներին: Գնեցէ՛ք Մակուայ խանութիւնը, — գործողներ ունենք, ես հաւաքեմ բոլորին այնտեղ»:

Կրկնում էր շուտ — շուտ՝ «Մակուայ խանութիւնը, Մակուայ խանութիւնը»:

Այս նպատակաւարմար միտքը, որ քարոզում էր Թոխմախեանը 26 — 27 տարի սրանից առաջ, մի՞թէ նոյն արժէքը չունի եւ այժմ, երբ մեր յեղափոխական շարժումը ահագին քայլեր է արել արդէն, իսկ մեր ամենալաւ յեղափոխականները ստիպւած են թափառելու շատ հեռաւոր տեղերում:

Այս հարցը անցեալ դարու 70-ական եւ 80-ական թւականներում շատ էր զբաղեցնում մեր յեղափոխական ընկերութիւններին: Շատ էլ միջոցների է գիմւել: Սակայն, մեր կրեսոսները մեռած են մեզ համար:

Բայց հեռացայ Թոխմախեանից:

Նա՝ սկսած 1880 թւականից գործում էր հայ յեղափոխական անդրանիկ ընկերութեան «Կեդրոնական Կոմիտէի» անդամների հետ միասին: Այդ Կոմիտէն կազմակերպւել է 1879 թւականին, Թիֆլիսում, 3 հոգուց բաղկացած: *) Յետոյ, 1881 թւին, ընկերների թիւը հասաւ 9 հոգու: Նա 1880 թւականին հրատարակեց անդրանիկ հայ յեղափոխական տպագիր թերթիկը՝ «Թոռուցիկ թերթ» վերնագրով: Մի տարուց յետոյ նա միացաւ Մոսկուայի նորակազմ միւս յեղափոխական ընկերութեան հետ՝ Հայրենասէրների Միութիւն անունը ըն-

*) Թուում է Թէ սա այն կոմիտէն է, որի մասին յիշում է Քրիստափոր Միքայելեանը:

դռններով: Գործունեութեան կենրոնն անցաւ Մոսկւա եւ այնտեղ էլ հրատարակուեալ էր այժմեան Դրօշակի դիրքով մի երկրորդ յեղափոխական թերթը «Ազատութեան Աւետարներ» անունով եւ թեք խաչածեւ սուր ու հրացանի դրօշով: Մեր պատմութեան այս վերին աստիճանի հետաքրքրական էջերը արձանագրելու մեծ կարիք կայ: ... Թոխմախեանը մարմնացեալ զազափար էր: Եթէ մեր երկտասարդ բանաստեղծ Քրիստափոր Թադէոսեանը, շատ տարիներէից յետոյ, 1890-ի վերջերում, բանաստեղծական հիւսւածքով երգում էր միայն կտրիչի խօսքերը, թէ՛

Ես չեմ ցաւում իմ ջահել կեանքը,
Զեմ ցաւում նոյնպէս իմ ծնողներին,
Զեմ ցաւում նոյն իսկ իմ սիրականին,
Բայց ցաւում եմ միայն, որ չեմ կարող էլ
Զեզ հետ միասին կուել, կոտորել,
Եւ ստրկութեան լուծն անվայել
Զեզ հետ միասին ջարդել – ջախջախել:

Եթէ, ասում եմ, բանաստեղծը այս քաղցր ցաւերը երգում էր 1890 թւականին, Թոխմախեանը դեռ տասը տարի առաջ անձամբ էր վայելում, իր սրտի մէջ, այդ ցաւերի բոլոր քաղցրութիւնը:

Նրա միևնուձար որդին սովորում էր Թիֆլիսի Ներսիսեան դպրոցում: Հայրն էլ ամիսներով Թիֆլիսում հալ ու մաշ էր լինում որդու տեսութեան կարօտից: Եւ արտասուքը աչքերին աղաչում էր՝ «Ի սէր զազափարի, մի՛ ասէք տղայիս, որ ես այստեղ եմ»:

«Ստրկութեան անվայել լծի ջախջախման» զազափարն էր այնքան վերացրել Թոխմախեանին, որ նա «չէր ցաւում նոյն իսկ իր» միևնուձար սիրական որդուն: Եւ նրա ծնողական սիրտը սաստիկ էր փափաքում որդու տեսութեանը: Նա դարձեալ չէր ուզում որդուն տեսնել: Նա համոզւած էր, որ որդու հայեացքից կարող է թուլանալ զազափարի ոյժը: Ծնողական սէրը հասնում էր իր զազաթնակէտին... Արսէնը հաւաքում էր իր բոլոր ուժերը: Հուժկու ձայնով երգում էր իր սիրած երգը՝ «Ձայնը հնչեց էրգրամի հայոց լեռներէն»՝ Սիրտն աւելի էր բարախում. նա վռազ կանչածի պէս յանկարծ ժամացոյցին էր նայում ու դուրս գալիս սենեակից: Ո՛ր էր գնում: Գաղտնի կերպով հետեւում էինք նրան եւ ի՛նչ սրտաշարժ տեսարան դիտում: Սիրող ծնողի բոլոր ուժով նա որոնում էր իր միակ որդու սուերն այն փողոցում, որով, կարծում էր թէ որդին գնացած կը լինի դպրոցից դէպի տուն: Օրը ցերեկով, քարած փողոցում սալաշատակ մայթերի վրա նա որոնում էր իր սիրելի որդու

ոտատեղերը: Եւ կշտանում էր դրանով: Տուն էր վերադառնում մարմնացեալ զազափար դարձած: Հրդեհում էր նա մեզ այդ բոպէսներին իր վեհութեամբ: Մենք մոռանում էինք նրա ներկայութեամբ ամէն ինչ, բացի հայի ազատութիւնից:

Եւ այսպիսի մի զազափարական զոհ է դառնում սեւահողի մարդկանց ստոր մատնութեան: Նա նահատակւեց *) բայց նրա պաշտած զազափարները, ինչպէս տեսնում ենք, կենդանի են մինչեւ օրս էլ»:

II

ԵՓՐԵՄԻ ԴԻԻԱՆԻ ԹՂԹԵՐԻՑ

Եփրեմի դիւանի մի մասը փոխանցւած է Հ. Յ. Դ. Կենտր. Դիւանին: Պարսկաստանի յեղափոխական շարժման վերաբերող բաւական կարեւոր նիւթեր կան նրա մէջ: Այստեղ առաջ եմք բերում Ռոստոմի երկու նամակը՝ Եփրեմին եւ Յ. Միրզայեանցին, գլխաւորապէս որպէս պատմական վաւերագիր, որ արժէքաւոր է Ռոստոմի կենսագրութեան համար: Նամակը գրւած է Եփրեմի առաջին շրջանի յաղթութիւններից եւ Թեհրանի ոստիկանապետ նշանակւելուց յետոյ: Ռոստոմը, Պարսկաստանից հեռանալով, գտնւում էր Պոլսում:

ՌՈՍՏՈՄԻ ՆԱՄԱԿԸ ԵՓՐԵՄԻՆ

Սիրելի Եփրեմ,

Բոլոր այստեղի ընկերների կողմից սրտանց շնորհաւորում ենք ձեր քաջութիւնները: Միայն թէ անյարմար պաշտօն է ձեզ վիճակւել: Լաւ կը լինի, եթէ յեղափոխական խառը դրութիւնը անցնելու լինի եւ թիչ թէ շատ խաղաղ կեանք ստեղծւելու լինի, հրաժարական տասնօստիկանապետի պաշտօնից:

Արդէն ձեզ դիմած կը լինեն մանրամասը տեղեկագրի համար: Եթէ չես ուղարկել, պատրաստիր կամ պատրաստել տուր շատ շուտով եւ անպատճառ ուղարկիր Պոլիս Ազատամարտի հասցէով ինձ յանձնելու համար: Տեղեկագիրը կսկսես շարժման առաջին օրերից: Եթէ ժամանակ չունենաս դէպքերը մանրամասը նկարագրելու,

*) Ինչպէս յայտնի է, Ա. Թոխմախեանը սպանեց Պարսկաստանի Դերիկի վանքում ինչ որ մուք կասկածներով: Ենթադրւում է, որ սպանիչը Յուսոմ էր, որ սպանելուց յետոյ այրել էր նրա դիակը: ԽՄԲ.

յիշատակիր դոնէ գլխաւոր դէպքերը, ժամանակագրական շարքով:

Տեղեկագիրը պէտք է լինի ընդհանուր շարժման մասին եւ մասնաւորապէս Դաշնակցութեան դերի մասին ձեր չըջանում:

Սրտագին ողջոյններ բոլոր ընկերների կողմից: Մասնաւորապէս Մուրատի եւ Արամի:

Համբոյրներս այդտեղի ծանօթ եւ անծանօթ ընկերներին:

26 յուլիս, 1909

Քո Ռոստոմ

ՌՈՍՏՈՄԻ ՆԱՄԱԿԸ ՅՈՎՍ. ՄԻՐՉԱՅԵԱՆՑԻՆ

26 յուլիս, 1909.

Սիրելի Յովսէփ.

Նախ եւ առաջ թարգմանութեանդ մասին, որ մնացել էր Յովհաննէս Թումանեանցի մօտ: Հիմա նա ազատ է, եւ դու կարող ես գրել նրան, որ յանձնի քո ուղած մարդուն:

Քո եւ բժշկի *) ընդարձակ գրութիւններին բաւական ժամանակ պատրաստում էի պատասխանել, բայց, ինչպէս գիտես, դա արտակարգ դժուար բան էր ինձ համար. մանաւանդ այն ժամանակայ պայմաններում: Հիմա ուրախութեամբ եմ գրիչս ձեռք առնում, — պարսկական շարժման վերջարանը աւելորդ է դարձնում որ եւ է արդարացում մեր կողմից:

Յուսով եմ, որ թէ դուն եւ թէ բժշկը աւելի լաւատես դառած կը լինէք, եւ մոռացութեան տալով միջին շրջանը, հպարտութեամբ կը յիշէք եւ կը յիշեցնէք այն երանելի օրերը, երբ դուք էիք հայհոյում Վրէժին նրա պահպանողականութեան, «խոհեմութեան» համար:

Բժշկը ստացած կը լինի Թաւրիզից ուղարկած մեր շնորհաւորութիւնները: Շատ կուզենայի մի այդպիսի շնորհաւորութիւն էլ քեզ ուղարկել. սպասում եմ:

Բժշկին ասա, որ ամէն օր նրան յիշում եմ. նոյն իսկ մի քանի անգամ օրը անհրաժեշտաբար: Երբ կերակուր ուտելիս, մսի թելերը բռնում են ատամներիս խոռոչները, եւ լեզուիս ծայրը շարունակ պրպտում է այդ խոռոչները, երբ թթւից կամ տաքից բռնում է ատամիս ցաւը, յիշում եմ, որ մի ժամանակ բժշկը այնտեղ պլումբ էր խոթում, ապահովացնելով ինձ երկար ժամանակով:

Մահմէդ Ալին էլ այդպիսի յիշողութիւններով հեռացած չլինի՞ բժշկից...

Քո Ռոստոմ.

*) հօսքը ատամնաբայժ Դր. Յ. Ստեփանեանի մասին է:

ԱՆՑԵԱԼՔ

ԴԵՐԱՍԱՆ ԱՐՇԱԿ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

Յովհ. Արեւելանից յետոյ երկրորդ ծանր կորուստն է, որ կրում է հայ բեմը: Յուլիս 27-ին, Երեւանում վախճանւել է վաստակաւոր դերասան Արշ. Յարութիւնեանը:

Ծնւել է 1869 թւին Թիֆլիզում: Կրթութիւնը ստացել է Ներսիսեան դպրոցում: Մեծ դերասան Պետրոս Աղամեանի ներկայացումներից տպաւորւած, Ա. Յարութիւնեանը որոշում է նւիրւել հայ բեմին եւ մտնում է Գ. Զմիկեանի ու Տէր - Դաւթեանի խմբերի մէջ: Շուտով ժողովրդական համբաւ է ձեռք բերում եւ գրաւում է պատկառելի տեղ դերասանական ընտանիքի մէջ: Աչքի է ընկնում որպէս Գ. Սունդուկեանի տիպերի լաւագոյն դերակատար՝ երկար տարիներ կատարելով Պէպոյի, Զիմզիմովի («Պէպո»), Զամբախովի («Սաթաբալ»), Փարսիղի («Քանդած օջախ») դերերը: Ա. Յարութիւնեանի յաջողած դերերի շարքին են պատկանում նաեւ Եազուն («Օթէլլօ»), Սուլէյման խանը («Դաւաճանութիւն»), Սաղաթէլը («Պատուի համար»), Մետտերնիխը («Արծիկ») եւ այլն:

Բացի Թիֆլիզի Դրամատիկ. Ընկերութեան ներկայացումներից, հանդուցեալը մեծ սիրով եւ ձրիաբար մասնակցել է նաեւ Աւճալեան ժողովրդական թատրոնին, Արաքսեանի թատրոնին եւ Զուբալովեան ժողովրդ. Տան ներկայացումներին, ինչպէս եւ Բազում (Բալասանի, Սեւ քաղաք, Բիբի - Հէյրաթ) կազմակերպւած հանրամատչելի ներկայացումներին: Երջել է մեր դերասանական խմբերի հետ Ռուսաստանի զանազան քաղաքները, ինչպէս եւ Իրան ու Պօլիս՝ ամէն տեղ մեծ յաջողութիւն դտնելով:

Անդրկովկասի խորհրդայնացումից յետոյ, Ա. Յարութիւնեանը աշխատում էր սկզբում Թիֆլիզի հայ թատրոնում եւ ապա փոխադրւում է Լենինական: 1927-ին հաստատւում է Երեւանում, որտեղ մասնակցում է մերթ ընդ մերթ մի շարք ներկայացումների, բայց շուտով ընդմիջաւ թողնում է բեմը, հիւանդութեան պատճառով: 1934 թ. Երեւանում տօնւեց նրա բեմական գործունէութեան 45-ամեայ յոբելեանը:

Ի դէմս Արշակ Յարութիւնեանի հայ բեմը կորցնում է մեր տա-
ղանդաւոր դերասաններին մէկին, որ երկար տարիներ ծառայել է
հայ թատրոնի բարգաւաճման:

ՄԻՔԱՅԷԼ ՄԻՆԱՍԵԱՆ

Օգոստոս 3-ին Բըրքլիի մէջ (Քալիֆ.) վախճանւել է Պրոֆ. Մ.
Մինասեան, որ ծանօթ էր թէ՛ որպէս կրթական մշակ եւ թէ՛ որպէս
գրչի մարդ: Ննւել էր Խարբերդ, 1865 թ.: Իր ուսումը ստացել էր
Պարտիզակի ամերիկեան բարձրագոյն քոլէջում, որտեղից շրջանա-
ւարտ լինելուց յետոյ, նւիրեց ուսուցչութեան նախ Ադանայի, ապա
Տարսոնի մէջ: Ուսուցչութեան առաջին իսկ շրջանից սկսեց աշխա-
տակել Պօլսոյ «Բիւրակն» թերթին:

1897-ին, հրաժարելով թրքական հայատաւութիւնից, անցնում
է Ամերիկա եւ մտնում Նէյլի համալսարանը, մասնագիտութիւն ըն-
տրելով քիմիաբանութիւնը: Աւարտելուց յետոյ, 1900-ին անցնում է
Հարվըրտ եւ մի տարի հետեւում է այնտեղի համալսարանի փիլիսո-
փայական դասընթացներին: Ամերիկայի մէջ գրել սկսում է «Կոչ-
նակ»-ում, որի խմբագրութիւնն է վարում կարճ ժամանակով: Զը
կարողանալով, սակայն, հանդուրժել մի քանի պատւէրներ ստեղ-
ծած մթնոլորտին՝ թողնում է պաշտօնը եւ 1901-ի վերջերը ձեռնաը-
նում «Լոյս» գիտական եւ գրական հանդէսի հրատարակութեան:

Թիւրքիոյ Սահմանադրութիւնից յետոյ վերադառնում է երկիր
եւ Միացեալ Ընկերութեան կողմից կարգւում է նախ դպրոցների
ընդհ. քննիչ եւ ապա՝ տնօրէն Վանի վարժապետանոցին: 1915 թւի
գոյամարտի ընթացքին իր հմտութիւնը ի սպաս է դնում Վանի Զին-
ւորական մարմնին՝ պատրաստելով անձուկ վառօդ: Վասպուրականի
նահանջից յետոյ, անցնում է նորից Ամերիկա եւ, բնակութիւն հաս-
տատելով Բոստոնում, վարում է մի քանի տարի «Ազգ» օրաթերթի
խմբագրութիւնը, բայց այս անգամ էլ չի կարողանում ընդհանուր
լեզու գտնել ուսման վարժների հետ եւ թողնում է շուտով թերթի խմ-
բագրութիւնն ու տեղափոխւում Ֆրէզնօ (Քալիֆ.), որտեղ սկսում
է հրատարակել Սիւսաւն պարբերաթերթը: Յետոյ հաստատւում է
Բըրքլի եւ ամբողջ 12 տարի պաշտօնավարում Քալիֆօրնիայի Համա-
լսարանի փորձնական հաւարուծական ճիւղի մէջ: Այս շրջանում
վերստին սկսում է հրատարակել իր «Լոյս»-ը, այս անգամ նոր ուղ-
ղութեամբ եւ անդերէն լեզուով:

Իր կեանքի վերջին տարիներին նւիրած էր Հայաստանի նախա-

պատմական շրջանի ուսումնասիրութեան եւ այս ուղղութեամբ մի
շարք յօդւածներ լոյս ընծայեց «Հայրենիք» ամսաթերթի մէջ:

ՊՐՈՖ. ԱՆՏԻԱՆ ՄԷՅՆԷ

Սեպտ. 22-ին Փարիզում վախճանւել է յայտնի Պրոֆ. Ա. Մէյնէ,
որ իր հայագիտական աշխատանքներով պատուաւոր տեղ ունի գրա-
ւած հայ մշակոյթի զարգացմանը սատարող գործիչների շարքում:

Մէյնէն ծնւել է 1866-ին Ֆրանսայի Ալլիէ նահանգի Մուլէն աւա-
նում: Իր նախնական ուսումը ստացել է տեղական վարժարաննե-
րում, իսկ բարձրագոյնը՝ Փարիզում: Արեւելեան կենդանի լեզուներ
ի դպրոցում աշակերտել է հայերէնի ուսուցիչ Կարրիերին եւ 1909-ին
ստացել հայերէնագէտի վկայական: 1890-ին գնացել է Վիէննա, որ-
տեղ մասնաւոր դասեր է առել Ֆ. Միւլլերից եւ Հ. Յակոբոս Տաշ-
եանից: Յետոյ անցել է Թիֆլիզ եւ էջմիածին, տեղւոյն վրա ուսում-
նասիրելու հայերէն լեզուն: Այս ուղեւորութիւնից վերադառնալով՝
կարգւել է համեմատական լեզաբանութեան ուսուցիչ Փարիզի Բար-
ձր ուսմանց դպրոցում՝ աւանդելով, ի միջի այլոց, նաեւ հայերէն
ձայնաբանութեան դասեր:

Իր ուսուցիչ Կարրիերի մահից յետոյ (1902), յաջորդում է նը-
րան Արեւելեան կենդանի լեզուների դպրոցի մէջ եւ ընտրւում հայե-
րէնի ուսուցիչ: Այս պաշտօնում նա մնում է երկար տարիներ՝ հաս-
ցնելով մի շարք աշակերտներ, որոնցից է եւ պրոֆ. Հրաչեայ Աճառ-
եանը: 1906-ին ուսուցիչ է դառնում Քոլէժ դը Ֆրանսի:

Դասախօսութիւններից դատ Ա. Մէյնէն թողել է բազմաթիւ ու-
սումնասիրութիւններ հնդկաեւրոպական բարբառների ծագման, արե-
ւելեան լեզուների բառակազմութեան ու ստուգաբանութեան եւ լեզ-
ւաբանական այլ հարցերի մասին: Նրա հայագիտական գործերից
գլխաւորներն են.

1. Notes sur quelques faits de morphologie. Paris, 1809.
2. Notes sur la conjugation arménienne. Note sur le mot sbunարիւն.
- Paris, 1900.
3. Esquisse d'une grammaire comparée de l'Arménien classique. Paris, 1901.
4. Etimologie Arménienne. Paris, 1904.
5. Observations sur le graphic, - quelques anciens manuscrits de l'Evangile Arménienne. Paris, 1904.
6. Auguste Carrière (1838-1902). Paris, 1902.
7. Alt Armenischer Elementar - Buch, Լ. Վ. պրիգ, 1903.

Բազմաթիւ յօդւածներ է տպագրել նաեւ Journal Asiatique-ի,
«Բանասէր»-ի, «Հանդէս Ամսօրեայ»-ի եւ իր նախաձեռնութեամբ
Փարիզ հրատարակող Revue des Etudes Arméniennes - ի մէջ:

ԿԵԱՆՔ ԵՒ ՄՇԱԿՈՅԹ

ԱՆՆԱԽԸՆԹԱՑ ՀԱԼԱԾԱՆՔ ԽՈՐՀՐԴԱՀԱՅ

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԳՐՈՂՆԵՐԻ ԴԵՄ

Խորհրդ. Հայաստանի գրողների ու գրականության ղեկ շարունակում հա-
լածանքն անմախքաց է իր ծառայով,
խոստովանում է ձեռնով: Երբորդ ա-
միսն է, որ խորհրդային գրագետների
(վիպագիր, բանաստեղծ, գրական քնն-
նադատ) մեծ մասը բնած է հրապա-
րակից ու գրկած գրականությանը
գրադեմի իրաւունքից: Դադարել է
միակ «հաստատար» հանդէսի՝ «*Մոր-
հրդային Գրականութեան*» հրատարա-
կութիւնը, իսկ գրական միւս երկու
պարբերականները՝ «*Գրական Թերթ*»
ու «*Մորհրդային Արեւստը*» միանգամայն
կորցրել են իրենց իսկական բնոյթն ու
դարձել են «*Մորհրդային Հայաստանի*»
ու կամկուսի կողմից լույս ընծայուող ֆա-
ղափական - հրապարակախօսական միւս
օրգանների մի երկրորդ հրատարակու-
թիւնը: Ինչ վերաբերում է Պետհրա-
տին, նա ոչ միայն այս վերջին ամիս-
ներում չէ հարստացրել մեր գեղեցիկ
գրականութիւնը նոր ստեղծագործու-
թիւնների հրատարակութեամբ, այլ
կատարել է հակառակը՝ արգիլել է վա-
ճառքը արդէն լույս ընծայած այն բո-
լոր գրքերի, որոնց հեղինակները ներ-
կայումս ձեռքաւարտ են կամ բնած
հրապարակից: Առաջին անգամը չէ որ
հայ գրականութիւնն ու գրողները են-
թարկուում են հալածանքների, բայց եր-
բեք (եւ ոչ իսկ առաջին հնգամեակի
վերջին տարիներում) այդ հալածանք-
ները չեն ստացել այն ծաւալը, ինչ որ

այսօր, որովհետեւ, երբեք գրելու եւ
ստեղծագործելու արգելքը չէ կրել այն-
պիսի *բացարձակ ու զանգուածային* բը-
նոյթ, ինչպէս այսօր:

Նմանը չունեցող երեւոյթ է նաեւ գը-
րագետների ձեռքաւարտութիւնը իրենց
ստեղծագործական «սխալների» համար:
Թէ՛ Հայաստանում եւ թէ՛ խորհրդա-
յին միւս երկրներում եղել են, այո՛,
դէպքեր, երբ պատիժների են ենթարկւել
գրողներն ու արեւստագետները, բայց
ամենախիստ պատիժը «կազմակերպչա-
կան հետեւութիւններ անելուց» (Միւս-
թիւնից դուրս վնասելուց) այն կողմը
չէ անցել: Եւ այն ինչ որ կատարուում
է Հայաստանում, իսկապէս որ նախ-
ընթաց չունի անցելուում եւ ոչ էլ դրա
օրինակը կարող ենք գտնել ներկայումս
խորհրդային որ եւ է մէկ ուրիշ եր-
կրում: Հայաստանի գրողների մի խո-
շոր մասը «կալանքի տակ է առնւած» եւ
նրանց դէմ *դատական դործ է բացւած*
ոչ թէ կուսակցական-ֆաղափական «քե-
ֆումների» համար, ինչպէս կարծում են
խմամբ արտասահմանում, այլ գաւտ
գրական - ստեղծագործական մարզի
մէջ թայլ տւած սխալների պատճառով:

Հայ գրողների դէմ յարուցւած հա-
լածանքներն անմախքաց են նաեւ մէկ
ուրիշ կողմով: Խնդիրն այն է, որ հա-
կառակ որոշակի գիգերի՝ ներկայացնել
գրական մակտուում տեղի ունեցած ան-
ցուդարձերը, որպէս հայ գրողների
հեքիական ներքին գգւտութեան մէ-

կը, անտարակուսելի է, որ այս ան-
գամ մենք վկայ ենք հանդիսանում ո՛չ
թէ ներքին պայքարի, այլ արտաքին
յարձակման: Գրական մակտու տագ -
նապը կապ ունի Ա. Խանգեանի անձ-
նապանութիւնից յետոյ Հայաստան -
նում ծայր տւած այն ընդհանուր տագ-
նապի հետ, որը, ինչպէս գիտենք, ար-
հեստական կերպով ու շատ որոշ նպա-
տակներով ստեղծեց Թիֆլիզը ու պար-
տադրեց Հայկումկուսին: Հայաստանի
Գրողների Միութեան մէջ - ինչպէս եւ
խորհրդ. միւս երկրների գրողների
կազմակերպութիւնների ներսում - միշտ
էլ գոյութիւն են ունեցել գրական խմ-
բակներ-խմբեր ու պայքարներ: Այդ
հանրածանօթ փաստ է, որը ժխտել չի
կարելի: Բայց փաստ է նաեւ այն, որ
վերջին ամպրոպը հայ գրական երկնա-
կամարում պայքրեց այնպիսի մի ժա-
մանակ, երբ այնտեղ համարեա թէ ամպ
չէր մնացել: Հայ գրողների շարքերը
հնձող կայծակը ոչ թէ բնական, այլ
արհեստական ծագում ունի եւ, ինչպէս
ասացինք, հայրենի արտադրութիւն չէ,
այլ պատրաստւած է Մոսկւայի եւ Թիֆ-
լիզի աշխատանոցներում:

Ինչպէս տեղի ունեցաւ այդ ամէնը:

Ա. Խանգեանի ինքնասպանութիւնից
դեռ բաւական ժամանակ անց, երբ ար-
դէն որոշ էր, որ Թիֆլիզը վնաս է օգ-
տագործել այդ դէպքը Հայաստանի
կուսակցական հեքիական հարւած հաս-
ցնելու համար, գրողների դէմ կիրառ-
ուելիք հալածանքների մասին խօսք չը
կար: Միմէյն օգոստոսի կէսերը, «նա-
ցիոնալիստ - հակայեղափոխականների»
խմբակի անդամների քուում յիշատակ-
ւում էին բացառապէս կուսակցական
գործիչներ (Ա. Գալոյեան, Ն. Ստե-
փանեան եւ այլն): «Խ. Հ.»-ի օգոս-
տոսի 15-ի քուում միայն առաջին ան-
գամ յայտարարուում է, որ Ն. Ստե-
փանեանի խմբակին մասնակցել են,
որպէս «անդամներ կամ համակիրներ»,

մի շարք գրագետներ ու գիտութեան եւ
արեւստի գործիչներ, որոնցից քերքը
մէջ է բերում Ա. Բակունցի, Ալազանի,
Գ. Վանանդեցու, Դ. Սիմոնեանի եւ
Ռ. Արայեանի անունները: Պէտք է են-
թադրել, որ այդ ժամանակ արդէն տե-
ղի էր ունեցել յիշեալ անձնաւորութիւն-
ների ու նրանց ընկերների ձեռքաւա-
րութիւնը: Նոյն օգ. 16-ին կայանում
է «Գրողների Միութեան անդամների եւ
կուսակցիկի ընդհանուր ժողով - հաւա-
քոյրը, ներւած ընկեր Բերիայի» Հա-
յաստանի կուսակցական եւ կենտրոնա-
կան աշխատողների հետ ունեցած զը-
բոյցի քննութեանը»: «Խ. Հ.»-ի (ք. 192, օգ. 21) մէջ այդ ժողովի մասին
տպագրւած տեղեկատուութիւնից այդէն
որոշակի կերպով պարզուում է, որ Հայ-
կումկուսից յետոյ, Բերիայի ձեռքը, իր
ամբողջ ժանրութեամբ, իջել է նաեւ
Հայաստանի գրողների մի խոշոր մասի
գլխին: Այդ ժողովը բաց է անում Ն.
Զարեանը, ինչ որ ցոյց է տալիս, թէ
Միութեան նախագահ Դ. Սիմոնեանը
այլեւս գործի վրա չէ: Բացակայում են
նաեւ այն բոլոր գրողները, որոնց ձեռ-
քակալման մասին հետագային հաղոր-
դում են խորհրդահայ քերքերը:

«Խ. Հ.»-ի միեւնոյն քուում տպագրւ-
ած է նաեւ Բերիայի «*Փոշիացնել, հող-
մացրել անել սոցիալիզմի Թշնամիներ -
րին*» յօդւածը, որտեղ նա յայտարա-
րում է, թէ «հայ ինտելիգենցիայի մէջ,
զրոգնելի մի որոշ հատուծում բայն
էին դրել ազգայնական սանձարձակ
տարրեր, որոնք բացարձակ պայքար
էին մղում հայ ժողովրդի ձեռով ազգա-
յին, բովանդակութեամբ սոցիալիստա-
կան կուստուրայի կառուցման դէմ, հա-
կադրելով դրան «ձեռով ազգային եւ բո-
վանդակութեամբ ազգայնական» կուս -
տուրայի հակայեղափոխական փորմու-
լը»:

Այստեղից պարզուում է, որ Բերիան
ոչ միայն հրահանգել է հալածանքներ

սկսել Հայաստանի գրողների դեմ, այլ նաև ձեռակերպել է այն մեղադրանքները, որոնք հետագային պիտի ներկայացվեին նրանց: Եթե հաշի չառնեմ կուսակցական գծով տրամ գաղտնի հրապարակները, որոնք անշուշտ հրատարակվեցին ենթակայ չեն, վերոյիշեալ յօդածով էլ վերջանում է Բերիայի եւ Անդրերկրումի ելույթը Հայաստանի գրողների ու գրականութեան դեմ: Հետագայ ամբողջ «կամպանիան» մղում է արդէն Հայկումկուսը եւ դրանով զբաղւում է բացառապէս Հայաստանի մամուլը: Մի շատ վրան բաց խաղ, որ ոչ ոքի, անշուշտ, մոլորութեան մէջ ձգել չի կարող:

Օգոստոսի մէջ (օրը չէ յայտնւած) տեղի է ունենում Հայաստանի Գրողների Միութեան ընդհ. ժողովը, լսելու համար Ն. Դարադեանի զեկույցը «տրոցկիստական – զինովիւական, հակայեզափոխական կազմակերպութեան վերաբերեալ դատավճիռ (տրւած Մոսկւայում օգ. 24-ին), տրոցկիստ – նացիոնալիստ հակայեզափոխական Ն. Ստեփանեանի խմբակի եւ Հայաստանի Խորհրդ. Գրողների Միութեան մէջ բուն դրած նացիոնալիստական – տրոցկիստական հակայեզափոխական խմբակի մասին»: Այս ժողովում արտայայտւել են գրողներից Արագին, Գ. Արովը, Զար. Եսայեանը, Ա. Վշտունին, Գ. Դեմիրճեանը, Յ. Մելիքեանը, Մ. Արմէնը, Գ. Սարեանը, Ս. Տարօցին, Գ. Յովսէփը (սրանք են հալածամեքներէից զերծ մնացողները) եւ ուրիշները: Այդ արտայայտութիւններից պարզւել է, որ ամբաստանեալները երեք կարգի են բաժանւած՝ բուն «յանցագործներ», որոնք կազմակերպւել են նացիոնալիստ-տրոցկիստներ Գր. Միմոնեանի եւ Ա. Բակունցի գլխաւորութեամբ, նպատակ դնելով «իրենց գրածներով նացիոնալիզմի քեյը սրելու աշխատանքութեան մէջ», սրանց վերաբերմամբ «փը-

տած լիբերալ հաշտողական վերաբերմունք ցուցաբերողներ» եւ գործակիցներ: Առաջին կարգին պատկանողներից յիշւած են՝ Դր. Սիմոնեանը, Ալագանը, Բակունցը, Գ. Մահարին, Թորոքեանը, Գ. Վանանդեցին եւ Վ. Նորեմը. երկրորդ կարգում կայ յիշատակւած միայն Գրողների Միութեան քարտուղար եւ «խորհրդ. Գրականութիւն» հանդէսի խմբագիր Յ. Մկրտչեանի անունը, եւ երրորդում՝ գրական քննադատներ Ս. Յարութեանի եւ Խ. Սարգսեանի անունները: Բացի Յ. Մկրտչեանից, որին ժողովը միայն դատաւարտել է եւ Բշել իր պաշտօններից, մնացածները բոլորն էլ վտարւել են Գրողների Միութիւնից:

Այս ցանկը, ի հարկէ, լրիւ չէ: Խորհրդակայ մամուլից հետագային պարզւում է, որ գրելու իրաւունքից զրկւել են նաև ուրիշ շատ գրողներ, որոնց բուն Ռ. Արայեանը, Ա. Աղայեանը, Մարտեանը, Ա. Մելիքեանը, Գ. Բեքը, Խ. Դաշտեանը եւ ուրիշներ:

Սեպտ. 18 - 21-ին, Կենտկոմի պիւնկումում, Ամատունու արտասանած հռոհից տեղեկանում ենք, որ գրագէտների շնորհագրկումն այս անգամ «կազմակերպչական հետեւութիւններով» միայն չէ սահմանափակւել, այլ դատական հետապնդումի բնոյթ է ստացել: Նորանց դեմ սկսւել է դատական գործ. կատարւել է հետաքննութիւն եւ ձեռակերպւել են որոշ ամբաստանութիւններ: Աւելորդ է ասել, որ չեկայումս ստած գրագէտները բոլորն էլ «խոստովանել են իրենց յանցանքը»:

Ի՞նչ է այդ յանցանքը: Այս մասին միատեսակ պատասխան են տալիս թէ՛ Ամատունին եւ թէ՛ Բերիայի մարգած միւս հայ կոմունիստները: Գրագէտների յանցանք գործունէութիւնը արտայայտւել է միայն իրենց գրական – քննադատական եւ գրական – գեղարվեստական գործունէութեան մէջ: Բակունցը «նացիոնալիստական տենդենց-

ներ» է քայլ տւել իր «Միւրախի փող» պատմածքի մէջ, Ս. Յարութեանը «դաշնակցական կոմսոբարան» է անկարգրել Գ. Սումգուկեանի երկերի հրատարակութեան կցած իր յառաջաբանում եւ Վ. Թորոքեանը ատելութիւն է քարոզել «Կեանքը Հին Հռովմէական ճանապարհի վրա» հատորում: Թէ՛ այդ եւ թէ՛ հալածամեքի ենթարկւած միւս բոլոր գրագէտների յանցագործութիւնը տեղի է ունեցել, ինչպէս գիտենք, տարիներ առաջ եւ Հայ Կենտկոմի ու Անդրերկրումի աշխուրջ հսկողութեան տակ ու նրանց քայլաւորութեամբ: Ինչո՞ւ, սակայն, այսօր են միայն դատի տրւում նրանք: Որովհետեւ, – տեսնւում է Բերիան, – միայն այժմ է, որ յայտնագործւել է, թէ այդ գրագէտները ունեցել են «անկեղալ կազմակերպութիւն», «գաղտնի խմբակ»: Դուրս է գալիս, որ գրական – ստեղծագործական գործունէութիւն տանելու համար պէտք է եղել, որ մարդիկ «գաղտնի կազմակերպութիւն» առաջացնեն: Ի՞նչ անկեղեքութիւն...

«... Մեր խմբակի գործունէութիւնը, ամբողջովին վերցրած, – ասել է որպէս թէ Ա. Բակունցը հարցաքննութեան ժամանակ – ուղղւած էր Համալիութեանական Կոմկուսի ազգային քաղաքականութեան դեմ, եւ ի հակակշիռ կուսակցութեան «ձեռով ազգային քաղաքականութեան սոցիալիստական կուլտուրա» լուծողին, մենք պաշտպանում էինք «ազգային յատկանիշների խտացման» քեզբը, քաղաքականապէս այդ նշանակում էր «ձեռով ազգային, բովանդակութեամբ նացիոնալիստական կուլտուրա»: Այդպիսով, ուրեմն Ա. Բակունցը քառացիօրէն կըրկնում է «իրենց խմբակի» մասին միեւնոյն մեղադրանքը, ինչ որ գտնւում ենք Բերիայի յայտնի յօդածում: Այսօր քաղական է, որպէսզի միանգամայն պարզի մեզ համար գրագէտներին ներ-

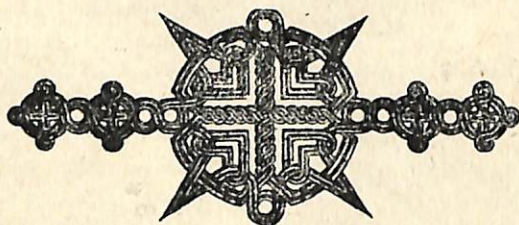
կայացրած ամբաստանութեան արժէքն ու նշանակութիւնը:

Աւելի լաւ որակի չեն այն «մերկացումները», որ արւում են գրագէտների գաղտնի խմբակների մասին, որոնք, որպէս թէ, գոյութիւն են ունեցել տարիներ առաջ: Վերը մենք ասացինք, որ, իրօք, Հայաստանի Գրողների Միութեան մէջ զանազան ժամանակներում գոյութիւն են ունեցել խմբակներ, որոնք պայքարել են միմեանց հետ: Խմբակային այդ պայքարը տարւել է գրականութեան թէ՛ ձեւին եւ թէ՛ խորքին վերաբերող հարցերի շուրջը: Այդ մասին շատ է գրւել խորհրդային մամուլում եւ բաւականաչափ լուսարանւած են խմբակների կազմը, գործունէութիւնն ու գաղափարաբանութիւնը: Մեկնելով խորհրդային մամուլի տեղեկութիւններից, մենք վնասկանապէս յայտարարում ենք, որ Բերիայի ձեռնարկած հալածամեքների հետեւանով հայ գրագէտների քաժանութիւնը երկու խմբի՝ հակայեզափոխական – նացիոնալիստական եւ միջգգայնական – կոմունիստական կատարւել է արհեստական կերպով, հալածամեքների ընթացքում ու յստակ նշկատումներով եւ ոչ մի կերպով չի համապատասխանում այն խմբակցութիւններին, որ կային մինչեւ Ա. Խանջեանի անձնապաշտութիւնը: Եթէ Ա. Բակունցն ու Գ. Մահարին նաեւ անցեալում ամբաստանւել են «նացիոնալիզմի» մէջ, ապա նրանց շարքին են դասւել եւ Զարեանը, Մ. Արմէնը, Ստ. Զօրեանը եւ ուրիշները, որոնք, սակայն, այսօր հանդէս են գալիս ամբաստանողի եւ ոչ թէ ամբաստանեալի դերում: «Ազգային յատկանիշների խտացման» քեզը, որի հեղինակութիւնը կապում են Բակունցի վզին, ձեռակերպւել է Մ. Արմէնը, դեռեւ 1933 թ. ապրիլին «Գր. Թերթ»-ում գրած իր յօդածում: Այդ միեւնոյն շրջանում Դր. Միմոնեանը ձախից շանքեր էր տեղում աջակողմեան

Զարեհի գլխին, սպառնալով դուրս
 ձգել նրան Դրոզների Միութենից, եթե
 նա լրջորեն չուզի իր նացիոնալիստա-
 կան սխալները: Այսօր Դր. Սիմոնեանը
 բանտարկւած է, որպէս «դաշնակցա-
 կան», իսկ Զարեհը զերծ է հալածանի-
 ցներից: Այս կարգի ուրիշ շատ փաստեր
 կան, որոնք ցոյց են տալիս ամենայն
 աներկբայութեամբ, որ «գրական փը-
 ռոնտի» այսօրւայ ծանր տագնապը

ստեղծել է արհեստականօրէն եւ կա-
 մայակամօրէն, «շաւուր պատշաճի» նը-
 պատակներով ու կոմկուսի Հայաստա-
 նից դուրս գտնող մարմինների հարկա-
 դրանքով եւ որ եւ է ձեւով չի բխում
 այն իրական վիճակից, որ գոյութիւն
 ունէր այդ ճակատում Ա. Խանգեանի
 անձնասպանութեան նախօրեակին ու
 մինչեւ անգամ նրանից յետոյ:

Ա. Խ.

ԳԻՐԲ ԵՒ ՄԱՄՈՒԼ

«ՆԱԽԱԳԱՀ ՎԻԼՍՈՆ ԻՐԱՒԱՐԱՐ ՏԱՃԿԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԻՋԵՒԻ»

Այս վերնագրով մի յօդւած է գետե-
 դել Բերլինի Արեւելեան Լեզուների Սե-
 մինարի բուրժաբանութեան ուսուցչա-
 պետ Պրոֆ. Գ. Եշկէ (Iaeschke), նոյն
 հիմնարկութեան գիտական Տեղեկա -
 գիրքների 1935 թ. հատորի մէջ: Ինչպէս
 իր մի շարք նման ուրիշ աշխատութիւն-
 ներում, այնպէս եւ այս գրւածքի մէջ
 Եշկէ տալիս է նախ խնդրի պատմակա-
 նը՝ հիմ ունենալով վաւերաբարձիւն
 գրականութիւնը գրեթէ սպառնալի կեր-
 պով: Դժբախտաբար, հեղինակը չի տա-
 լիս բնագիրը Վիլսոնի իրաւաբարու -
 բեան, ասելով թէ լոյս է տեսած ար-
 դէն *Bulletin de l'Institut Juri -*
dique International-ի 1934 թ.
 XXXI հատորի մէջ (էջ 329 - 336),
 ուր եւ պիտի դիմեն քննադատները:

Եշկէի յօդւածին մասնաւոր շահեկա-
 նութիւն ընծայողը նրա յաւելւածն է՝

Վիլսոնեան Հայաստանի Քարտէսը, որ,
 ինչպէս նկատում է հեղինակը, լոյս է
 տեսնում առաջին անգամ: Քար-
 տէսի բնագիրը նա ստացել է պատ-
 կան պաշտօնատններից, եւ հրատարա-
 կել իր գրքում *Մեծացրած* դիրքով (աս-
 տիճանաշափ՝ 1 : 1.000.000): Այդ իսկ
 զատնառով. դժբախտաբար, շատ պարզ
 չի տալիս փարտէսը: Գոյնով սեւ է ու
 կրում է. ի հարկէ, վիլսոնեան սահ-
 մանագիծը Հայաստանի եւ Տափլաստա-
 նի միջեւ:

Իր յօդւածի վերջում, Եշկէ աւելա-
 ցնում է հետեւեալ ծանօթագրութիւնը.
*«L'Arménie et la question Arméni-
 enne avant, pendant et depuis
 la guerre»* (Paris-1922). հայկական
 Յուշագրին կցւած փարտէսը եւ դրա-
 նից եղած արտասպումները շատ ան-
 փիշոկ են:

«ՏԱՃԿԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ՆԱԽԻՋԵՒԱՆԻ ՀԻՒՍԻՍ - ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՍԱՀՄԱՆԸ»

Այս է վերնագիրը գերման երիտա-
 սարդ բուրժաբան պրոֆեսոր Գ. Եշ-
 կէի մի ուրիշ յօդւածի, որ լոյս է տե-
 սած *Die Welt des Islams* (Իսլամի
 Աշխարհը) հանդէսի 1936 թ. (հատոր
 17) 3-րդ եւ 4-րդ միացեալ բիւի մէջ:
 Յօդւածն ունի մի շարք ծանօթագրու-
 քիւններ, որոնց մէջ մի առ մի յիշա-
 տակւած են նիւթին վերաբերող գրա-
 կանութիւնը եւ վաւերաբարձերը:

Վերջում առաջ է բերւած, առնելով
 Մոսկուայի (16 մարտ. 1921 թ.) եւ
 Կարսի (13 հոկտ. 1921 թ.) դաշնագիր-
 ներից, սահմանագծին վերաբերող փը-
 րանսերէն բնագիրը: Մատնանշւած են
 եւ նրանց մէջ նկատւած ինչ - ինչ տար-
 րերութիւններ: Յօդւածը պիտի շա-
 հէր, անշուշտ, եթէ համապատասխան
 փարտէս էլ կցւած լինէր նրան:

«ԽԱՆԴԵՐԻՆ ԼԵԶԻԻ ԲԱՆԱԼԻՆ»

Այս վերնագրով եւ Արզար Պայազա-տի (ուստէացի) հեղինակութեամբ մի նոր գիրք է լոյս տեսել Երեւանում: Գործին կցւած է յայտնի լեզուաբան Հ. Անտոնեանի յառաջաբանը, որ կատարե-լապէս համամիտ է աշխատութեան հիմնական մտքին՝ թէ խաղերէն լեզ-ւի բանալին պէտք է համարել արդի ու-տիւրէն լեզուն: Ուսիները, յայտնի է, ընդամենը մի քանի հազար հոգուց բաղ-կացած փոքրիկ ժողովուրդ են ներկա-յիս եւ ապրում են Նիժ, Վարդաշէն ու հարեւան գիւղերում (Նուխայ գաւառ, Աղբրէշան): Կրօնով հայադասան են եւ համարում են հին աղանձների սե-

րունդ: Արգար Պայազատ առաջ է քե-րում իր գրքի մէջ մի շարք բաներ, ու-րոնք, իր ասելով, նոյնաման են խա-ղերէնի նոյնահունչ բաների հետ նաեւ իմաստի կողմից: Քերականական ձե-ւերի մէջ եւս նմանութիւն ու նոյնու-թիւն է գտնում հեղինակը: Այս հիմ-նական մտքին Անտոնեան անվերապահօ-րէն տալիս է իր համաձայնութիւնը: Ընդհակառակը, երեւանի մասնագէտ-ները, ըստ երեւոյթի, խիստ քերա-հաւատ են: Յամեմայն դէպս, հետա-գրքական է արծարծւած տեսութիւնը: Մասնագէտներին է մնում միայն որո-շել, թէ ո՛րչափ հիմնաւոր է այն:

ՆԱՀԱՏԱԿ ԳՐԱԳԵՏՆԵՐԻ ԲԱՐԵԿԱՄՆԵՐԸ

Նահատակ Գրագէտներու բարեկամ - ները լոյս են ընծայել իրենց մատենա-շարի 10-րդ գիրքը՝ *Արտ Յարութիւն-հանի «Արձակ էջեր եւ քերթումներ»*, որով խոստացած շարքը համարում է փակւած:

Ն. Գ. Բարեկամների ընկերութեան սկզբնական նպատակն էր, ինչպէս յայտնի է, լոյս ընծայել Մեծ եղեռ-նին զոհ գնացած գրողների երկերը: Ա-յս, գործի ընթացքում, այդ ծրագի-րը ընդլայնեցաւ եւ մէջը առնւեցին նա-եւ ուրիշ մեռած գրողներ, իբրեւ այլ կարգի նահատակներ: Այսուհետեւ, հա-ւանաբար, մէջը առնւին եւ կենդանի - նահատակներ. արդէն ո՞ր հայ գրողը նահատակ չէ որ...

Ն. Գ. Բ. ընկերութեան հրատարա-կած հատորները նիւրած են հետեւե-լալ հեղինակներին. — Ռ. Զարդարեան, Մ. Կիրսեան, Գ. Տէր - Կարապետեան, Գ. Բարսեղեան, Ա. Արփիարեան, Գ. Զօհրապ, Տ. Զեօկիւրեան, Օհան Կա-րօ, Ն. Օտեան, Արտ. Յարութիւնեան:

Ընկերութեան գործունէութեան մա-սին որոշ գաղափար տալու համար ա-ռաջ բերեմք հետեւեալ քերքը.

Մուտք. — Նւերներ՝ 10,133 փր. 85 ս., Տարօնի Հայր. Միութիւնից Գ. Տէր - Կարապետեանի հատորի հրատարակու-թեան համար փոխան 500 գրքի՝ 10,- 126,80. բաժանորդներից 3,620,80. Նիւ - Եոթի մասնաճիւղից՝ 25,465,85. գրքերի վաճառումից՝ 43,187,15 - ընդ-հանուր գումար 92,534,45 փր.:

Ելք. — Տասը հատորի տպագրութեան՝ 61,196 փր., հեղինակի իրաւունք՝ 2504,20, ընդօրինակութեան՝ 7996,70. պաշտօնեայի՝ 7075,90, առաքման եւ այլն՝ 13,547,35. — ընդհանուր գու-մար՝ 92,320,15 փր.: Առ դեկտեմբեր ամիս սնտուկում պատրաստ՝ 214,30 փր.:

Այս քերքը ինքնին պերճախօս են: Ընկերութիւնը, ինչպէս տեսնում է, շահակցական ոչ մի նպատակ չունի եւ հիմնւած է բացառաբար գոհարերու-թեան սկզբունքի վրա: Հատորները կազմւած են Բարեկամների անձնական

աշխատանքով, նիւթական էլ հաւաք-ւած է նրանց ջանքերով եւ, դժբախտա-բար, սակաւաքիւ գրասէր բարեկամ-ների աջակցութեամբ: Այս վերջինների շարքին մասնաւորապէս պէտք է յիշել հանգուցեալ Բժ. Ճ. Երկանեանի անու-նը, որ թէ՛ անձնական գոհարութեամբ եւ թէ՛ ֆաջալերելով Նիւ - Եոթի բա-րեկամներին՝ բանգագին ծառայութիւն հասցրեց Ն. Գ. Բ.-ի գործին:

Հրատարակւած 10 հատորից առաջին վեցը տպւած է 1500-ական օրինակ. վերջին չորսը՝ հազարական, ընդամե-նը, ուրեմն, 13,000 գիրք, որից, եօթը տարւայ ընթացքում, կանխիկ դրամով, ծախւել է 3023 օրինակ, որ այնքան էլ պատիւի բերող բարեմիշ չէ «արգոյ ըն-րերցող հասարակութեան» համար: Ն. Գ. Բ.-երի այս համեստ, բայց օգ-տակար գործը արժանի է աւելի ջերմ ֆաջալերանքի:

Ի վերջոյ, առաջ բերեմք Ն. Գ. Բ.-ի հետեւեալ կոչը, որ, կարծում ենք, մեկնութեան կարիք չունի.

ԿՈՉ ՄԵՐ ԲԱՐԵԿԱՄՆԵՐՈՒՆ
ԵՒ ՀԱՄԱԿԻՐՆԵՐՈՒՆ

1929-ի աշնան էր, որ խումբ մը մը-տաւորականներ հիմը դրին *Նահատակ Գրագէտներու Բարեկամներ* հրատա-րակչական ընկերութեան, նպատակ ու-

նենալով հաւաքել եւ հրատարակութեան տալ արեւմտահայ նահատակ կամ մե-ռած գրագէտներուն երկերը:

Արդէն կը բեականսեմք մեր գոյու-րեան եօթներորդ տարին, եւ հակառակ տնտեսական տագնապին՝ ուրախ ենք յայտարարելու, որ կրցեր ենք հրատա-րակել արդէն ՏԱՍԸ գեղեցիկ եւ ըն-տրած հատորներ, իրականացնելով մեր մատենաշարին առաջին շարքը:

Պատրաստ դրամագույնով մը չէր, որ գործի ձեռնարկեցինք: Շնորհիւ հիմնա-դիրներու անմահանջ եւ անձուէր գոր-ծունէութեան, ինչպէս նաեւ քանի մը ուրիշատուներու եւ հաւատարիմ ընթեր-ցողներու համակրութեան, հրատարակ-չական կեանքին մէջ անհրաժեշտ ձեռ-նարկ մը դարձուցինք: Պէտք ունինք սակայն նոր օժանդակողներու եւ հա-մակիր ընթերցողներու, այս գեղեցիկ մատենաշարը շարունակելու համար:

Կը հաւատանք, որ այս կերպով մեր նահատակ գրագէտներուն յիշատակը յարգած ու յաւերժացուցած պիտի ըլ-լանք, իբրեւ ներական պարտականու-թիւն:

Ս. ՎԱՐՍԵԱՆ
ՄԿՏԻՉ ՊԱՐԱՄԱՆԵԱՆ
ՏՈՔԹ. Լ. ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ
Շ. ՆԱՐԻՈՒՆԻ
Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

«ԶԻԱՐԹՆՈՑ» տարեգիրքը

Երբեմնի «ԶԻԱՐԹՆՈՑ» գեղարես-տական - գրական հանդէսը, որ երկու տարի լոյս տեսաւ Փարիզ՝ Հր. Բալու-եանի խմբագրութեամբ, կը սկսի իր վերհրատարակութեան՝ այս անգամ *Տարեգիրքի* ձեռով: Առաջին հատորը պիտի բաղկանայ 250 մեծադիր էջե-րից:

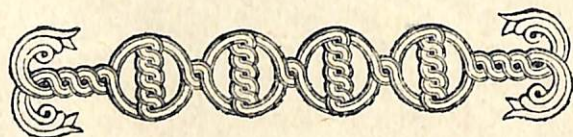
Հատորը պիտի ունենայ հետեւեալ բաժինները. — 1) Հայ գրականութիւն. 2) Օտար գրական էջեր. 3) Գրական ու-

սումնասիրութիւններ. 4) Գեղարեստի փիլիսոփայութիւն. 5) Հարտարապե-տութիւն. 6) Նկարչութիւն, քանդակ - փորագրութիւն. 7) Պար. 8) Թատրոն. 9) Երաժշտութիւն: Բաժիններին կը յա-ջորդէ քրոնիկի մասը, ուր մանրամասն կերպով կը ներկայացուին. Ա) Արեւստի նշմարներ, Բ) Զրոյց - հանդիպումներ, Գ) Հայաստանի մշակութային տարին, Դ) Արտասահմանեան մշակութային շարժումը, Ե) Գրախօսականներ՝ Հա-

յաստան եւ արտասահման լոյս տեսնող
գիրքերու մասին, Զ) Միջագոյնին գրա-
կան շարժում, Է) Յոբելեաններ, Ը) Հայ
Մշակոյթի կրած կորուստները: Տարե-
գիրքը գեղագարդած է 120-ի մօտ նը-
կարներով: Տարեգիրքին իրենց մաս-
նակցութիւնը բերել են՝ Գարեգին Արք-
եպիսկոպոս, Յ. Օշական, Շահան Պէր-
պէրեան, Ծ. Նարդուհի, Վէմուհի,
Հրաչ Զարգարեան, Արամայիս Սրապ-
եան, Որբունի, Թ. Ազատեան, Դեւ,
Ա. Երեմեան, Ոստանիկ, Եղիշէ Այվազ-
եան եւ ուրիշներ: Կան անտիպ էջեր

Մ. Վարանդեանից, Կոմիտաս վար-
դ.-ից, Մատթ. Զարեփեանից, Թէոդո-
կից, Սիպիւից: Թարգ. էջեր՝ Փրոֆ.
Վեբեր Բաշից, Փօլ Վալէրիից, Բերդ-
սոնից, Անդրէ Սիւարէսից ու Լէոնիդ
Անդրէից: Տարեգիրքին վերաբերող
ամէն բոլորակցութիւն եւ այլ դիմում-
ներ պէտք է ուղղել խմբագրի հաս-
ցեին՝ **H. PALOUIAN, 1, Rue de**
L'Aqueduc PARIS (10^e).

Հատորը պիտի արժէ Ֆրանսա, Սու-
րիա եւ Պալէստինայ 30 ֆր., իսկ մնաց-
եալ երկիրները՝ 40 ֆրանկ:

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

L. G. GUERDAN, «Tigran Yergate». *)

Պարոն Կերտանի այս գեղեցիկ գոր-
ծը գոյց նպատակի կը ձգտի. գծել՝
Տիգրան Երկաթի գրաւիչ դէմքը, որ
հագեցեալն է եւ այլ զանազան պատ-
մաններով չէ կրցած հայկական միտ-
քին մէջ իր բուն տեղը գրաւել, իր հե-
տքը ունենալ, երկրորդ՝ հայկական
դատը անգամ մըն ալ հրապարակ նե-
տել, տիեզերական լեզուի մը մէջ, մեծ
Մօռիս Պառէսին հովանիին տակ:

Այս կրկնակի փորձը կրկնակի յաջո-
ղութիւն մըն է: Պարոն Կերտան այդ
դէմքը գծած է զգայուն, ապրող գի-
ծերով: Տիգրանը կը տեսնանք իր դժ-
բախտ ճակատագիրովը, իր մտքիւմ
կեանքին եւ ներքին պայքարներուն մէջ,
հասարակական իր սուր եւ հեռատես
հայեացքովը, իր պատմական եւ հրա-
պարակային հարցերու խորունկ պատ-
րաստութեամբը, իր գրական ոյժով,
ինքնաշարժիկ տաղանդին «բեկորնե-
րուն» մէջ: Որովհետեւ Տիգրան ոյժ
մըն է, մեծ ոյժ մը՝ որ խորտակած
ոյժ մը պիտի ըլլայ սակայն: Ինչո՞ւ:
Նախ հայ ըլլալուն համար, երկրորդ՝
հիւանդ ըլլալուն համար, աղատ ըլ-
լալուն համար:

Հակառակ այս և ուրիշ շատ մը պատ-
ճառներու, որոնք կ'արգիլեն Տիգրանին
իր «բուն չափը» տալու, քանակաբար տա-
րեկանին տեսակ մը հոչակ ստացած է
արդէն Ֆրանսայի մէջ, փրանսերէն լեզ-
ուով արտայայտող այս հայ «*éphémère*»-ը,
որուն յօդածները ժիւլիէթ Ալամ կը
հրատարակէ իր Նովել Ռեվիւ-ի մէջ՝
նախապէս երեւելի ազդարարելով զա-
նոնք: Մօռիս Պառէս գրողի փայլուն
ապագայ մը կը խոստանայ իրեն Ֆը-

րանսայի մէջ, եւ Լէօն Տօտէ՝ այս բա-
ցառիկ տաղանդներու որսորդը, նշմա-
րած է զայն եւ մատնանիշ ըրած ար-
դէն:

Բայց Մօռիս Պառէս Տիգրանին տա-
ղանդէն զատ՝ անոր ասիական ծագու-
մէն գրաւած է եւ անոր արեւելեան
հրապոյթը կը կրէ առաջին վայրկեա-
նէն, ուժեղ կերպով: «Կնդրուկի դիւրա-
բեկ կտոր մըն էր քանակագին բոյրով»,
«Այս երկրասարդ արեւելեցին, ամենէն
հազարաւոր էակը՝ որուն երբեք հան-
դիպած ըլլամ, որ ոչինչէն բանաստեղ-
ծութիւն կը շինէր», կը գրէ: Յետոյ,
ուրիշ անգամ մը. «Տիգրան, բարե-
կամ չե՞ս կրնար ինծի Արեւելի մէջ
գահ մը նստիլ», կը գոչէ: Որովհետեւ
Տիգրան ամբողջ Ասիան, Արեւելքն է
Մօռիս Պառէսին համար — հայը եւ
հայերը անոր մէջէն կը տեսնէ: Երե-
ւանը, Արարատը, որոնց անմահ եւ
այնքան զգայուն տողեր պիտի նստին,
Տիգրանին խոշոր սեւ աչքերուն եւ մե-
լամաղձոտ կիսադէմքին հետեւէն պիտի
նշմարէր առաջին անգամ, այս փրան-
սացի ամենէն մեծ եւ ամենէն ճշդա-
հայեաց արեւելագէտը:

Եթէ Տիգրան ստակ ունենար, քիչ մը
Կալիի առողջութիւն, խելացի եւ ա-
ւելի անձնուէր ընտանիք մը, անշուշտ,
Ֆրանսայի գրական ցայտուն դէմքերէն
մէկը պիտի ըլլար, որուն մէջ սակայն
իր ցեղին արիւնը պիտի խօսէր: Բայց,
ինչպէս յաճախ կը պատահի. Փարիզի

*) Պ. Լ. Կերտանի այս գեղեցիկ գոր-
ծին ճենք ուրիշ առիթ էլ կ'ունենանք
անգլագրաւանալու: **ԽՄԲ.**

մէջ փայլուն ապագայ մը եւ փայլուն շրջանակ մը ստիպւած է լինել՝ իրեն-նեքան բազմաթիւ տեղի տալու հա-մար, որոնք իրեն համար գոհազուրկու-մներ ըրած են եւ իրեն պէտք ունին այժմ ապրելու համար Պալիսի մէջ։ Եւ Տիգ-րան առաջին եւ ձախող քայլը կառնէ։ Պալիս կը վերադառնայ։

Այստեղ՝ հակառակ իր եւրոպական ներքաշումները վերադարձող պատիկ, խմբակցուցիչ մթնոլորտին, Տիգրան պիտի շահի ազգայնական տեսակետով, բրբական մոլեռանդ եւ տոկմաբիւ հոգիին հետ իր առաջին հալումին։ Եւ Մօռիս Պառէսի օրինակին՝ պիտի ծնի իր մէջ ազգային ոգին, որ դեռ անորոշ էր եւ ոչ ցայտուն, իր մանկութենէն ի վեր կրած զանազան ազդեցութիւննե-րուն եւ ստացած զանազան դաստիա-րակութիւններուն պատճառաւ։ Այստե-ղէն է որ պիտի զրկէ իր փրանսացի բա-րեկամներուն այն նշանաւոր յօդածը, զոր կը գտնենք պարոն կերտանի գիր-քին յաւելածին մէջ եւ որ իրական գլուխ գործոց մըն է։

Երբորդ մասը նւիրած է Տիգրանին յեղափոխական գործունէութեան։ Ազ-գային հոգին ծնելէ վերջ՝ այդ հոգին յեղափոխական միայն կրնար ըլլալ ժա-մանակին բերումով։ Բայց Տիգ-րան այստեղ ալ կը յայտնէ իր բացառիկ մտքին կանխահասութիւնը։ Ամենէն խիզախ եւ ամենէն «ամիրականաւի» ծը-բագիրներն երեսակայելէ վերջ — քըր-ֆական բանակին դէմ հայ եւ յոյն միաց-եալ ապստամբութեան մը գաղափարը (որուն մասին նշանաւոր ճառեր կը խօ-սի եւ յօդածներ կը գրէ Աթէնքի մէջ, ուր իր ամենէն փայլուն փառքի օրերը պիտի ճանչնայ), յետոյ կիլիկեան Հա-յաստանի առաջին ծրագիրը (որուն պի-տի հետեւի յետոյ Պօղոս Նուպար փա-շա) — իր քաջի յանկարծ յեղափոխական կեանքէն։ Թերեւս զինքը գերեզման ա-ռաջնորդիւ ամառոց ցաւին առաջին եւ

լուրջ հպումները կը զգայ արդէն, բե-րեւս յեղափոխութեան վտանգներ կը նախագուշակէ բրբահայ հաստածին համար։ Որովհետեւ այս զարմանալի խօսքը պիտի ընէ։ «Զեք կրնար չմտա-ծել երբեմն, որ աւելի լաւ է քերեւս ապուշ տիրոջ մը հպատակիլ քան ամ-բողջական յեղափոխութիւն մը ընել Պալիսի մէջ»։

Իսկ վերջին մասը եղբերգութիւն մըն է, ուր՝ պարտւած, անօթի, մոռցւած, բայց հպարտ տղան չտրտնջար իսկ, եւ փոխփոխ մէջ, այն մոգական կղզիին՝ ուրտեղ գերի բիզանդական հին քա-գուհիներուն ստերները իր տանջող մարմինը եւ հիւծող հոգին դեռ պիտի օրօրեն... կը մարի անշշուկ, առանց արձագանցի։ «Առանց հասարակաց օ-գուտի»։ պիտի ըսէ Մօռիս Պառէս։

Պարոն կերտան ազգային անիրաւու-թիւն մը կը դարձանէ Տիգրան Երկա-թի մոռցւած դէմքը երեսուն համեմով։ Իրապէս «երկիւղածութեան եւ գորովի գործ մըն է» — ինչպէս ինքը կըսէ։ Տիգրան Երկաթի հրապարակային կամ գրական գործերէն իր տւած էջերը լաւ ընտրւած եւ ամենէն յայտնաբերէն պէտք է ըլլան։ Եթէ իրապէս, ինչպէս կը լը-սեմ, մտադիր է Տիգրանին ամբողջական գործերը հաւաքել եւ հրատարակել, ի-րական մեկեմաւի եւ մեծ հայաստիի գործ մը ըրած պիտի ըլլայ։

Իսկ այս գրաւիչ նկարին *Փոքր* — հայկական դատը, զոր պարոն կերտան գիտուն եւ փափուկ վրձնով մը կը դը-րոշմէ, իր բուն տեղի է, իր ճիշդ *«Վրո-ն»* — ինք վրա է — ինչպէս կըսեն, եւ մե-զի կրկնակի հետաքրքրութեամբ եւ յու-զումով կը պահէ մինչեւ վերջը։ Վըս-տահ եւ որ մէկէ աւելի հայաստ օ-տարներ հետաքրքրութեամբ եւ համա-կրութեամբ պիտի կարդան այս գործը։ Իսկ «շուկայի օտաճախութեան» եթէ համին գայն քղաքանի, քերեւս խո-կումի միւր մը գտնան այնտեղ։

ԵԼԻՁ ՄԵՆՏՏԵՐԵԱՆ

Կ. ԲԱՍՄԱՋԵԱՆ, «Հայկական ընդհանուր դրամագիտութիւն»

Կ. Բասմաճեանի այս աշխատութիւնը, որ 1934 թւին արժանացած է «Սրբոց Թարգմանչաց — Դուրեան գրական մըր-ցանակ»-ին, վերջերս լոյս տե-սած է, վեհնորիկ, Ս. Ղազարու տպա-րանը։

Հայրենի բնավայրէն խլւած ժողո-վուրդի մը մնացորդներուն է որ կըն-ծայաբերէ բազմավաստակ բանասէրը՝ այս աշխատութիւնը՝ շքեղ եւ խմամ-ւած հրատարակութեամբ մը, զարդար-ւած հարիր փառասուն պտկերներով։

Հայկական մատենագրութեան մէջ դրամագիտական ուսումնասիրութիւն — ներք շատ հազաւորեալ եղած են, հակա-ռակ այն մեծ տարողութեան, որ ան ունի, մեր անցեալն ու պատմութիւնը առարկայական կերպով ուսումնասիրե-լու տեսակետով։ Ասոր պատճառները բազմապիսի են։ Հայկական հնագիտու-թեան ուսումնասիրութիւնը ցարդ ա-ռաւելապէս օտար մասնագէտներու գործն է եղած։ Բացառապէս դրամա-գիտութեան մէջ միայն ունեցած ենք, եւրոպական ըմբռնումով հեղինակու-թիւն մը, անցեալ դարուն, Հայր Կղե-մէս Սիպիլեան, վիեննական, որ ա-ռանձինն, հիմը դրած է հայկական դը-րամագիտութեան — երբ գրեթէ անկոխ գետին մըն էր ան — իր կազմած դրա-մական հաւաքածոներով։ Այսօր, դըժ-բայտաբար, յանրաւի մոռցւած դէմ-քերէն մէկն է ան։ Անուղղակի նպաստ բերած են անոր նաեւ հին դրամներու հաւաքածոյ կազմողներ, ինչպէս, Սե-րոբէ Ալիշան (եղբայր Հ. Ղ. Ալիշանի), Զեմոր պէյ Մերհամետեան, կեսարա-ցի միջատագէտ Գրիգոր Թէլլալեան, Կիլիկիոյ Սահակ Բ. Կաթողիկոսը, Նը-շան Գալըպեան, եւ այլն, առանց յի-շելու երկրորդականները։

Ուրեմն երկար ատենէ ի վեր զգաց-

ւած պակաս մը կուգայ լրացնել Կ. Բ. Բասմաճեան, իր այս երկասիրու — րեամբ, որ կընդգրկէ հայկական դրա-մագիտութեան բոլոր շրջանները, երբ Հայաստան անկախ էր, եւ կամ օտար տիրապետութեան ենթակայ, եւ ասի-կա՝ տեսակ մը հանրագիտարանի ձե-ւով։ Երբ պատմական շատ մը յիշատա-կարաններ — ձեռագիրներ, արձանա — գրութիւններ, նախնաց շէնքեր ու գե-րեզմաններ ընդմիջտ կորսուած են, հա-մեմատաբար, դրամները ուսումնասի — րութեան համար աւելի հանրամտելի նիւթեր են, ամենէն վաւերական աղ-բիւրներն են մեր անցեալ պատմութիւ-նը առարկայօրէն եւ անխաղախ կեր-պով լուսարանելու։ Անոնք ամենէն ճշգրիտ վաւերանիշներն են, հաստատող ժողովուրդներու անկախութեան եւ կամ օտար տիրապետութեանց ազդեցութեան ենթարկելուն։ *Դրամագիտական աղ — բիւրներու համաձայն պիտի գրուի օր մը մեր ճշգրիտ եւ ճշնական պատմութիւնն ալ*։ Այսպիսի աշխատանք մը գործը չէ անհատի մը, եւ ամէն շրջաններու մաս-նագէտներու պրպտումներուն ձեռք բե-րած արդիւնքէն միայն կախում ունի ան։ Բայց այս ուղղութեամբ դատե-լով իսկ, Կ. Բ. Բասմաճեանի այս գոր-ծը իր նախընթացը չունի մեր մէջ, որ իբր ուղեցոյց պիտի ծառայէ հայ սկըս-նակ բանասէր — դրամագէտներուն։

Արեւստի տեսակետով հայկական դը-րամագիտութեան ամենէն շահեկան շըր-ջանը, *Մեծն Տիգրանեան շրջանն է*, հելլէն փաղափարութեան իբր հայա-տիպ եւ յումագիր կորոյ, եթէ կը ներ-ւի այս բացատրութիւնը, եւ *Կիլիկեան շրջանը*, Ռուբինեան դրամները, որոնք հայ գրերով արձանագրուած են։ Ո՛չ մէկ տեղ, այնքան անսպառ առատութեամբ կը գտնուին այս *դոկիւմենտներէն*, ո՛ր-

ֆան Հայկական — կիլիկիոյ մէջ, հա-
կառակ անոր ամենավերջին տիրապե-
տողներուն՝ օսմանցի քուրքերուն՝ ա-
մէն հայանիշ յիշակերտ փնցեցելու ի-
րենց վանդալութեան: Հայ ծերունիներ
կը պատմէին ինծի (1890 եւ աւելի վեր-
ջերն իսկ), թէ իրենց տղայութեան,
Հայկիկիլիկիոյ ամէն դին, երբ ան դեռ
օսմանեան կայսրութեան մաս չէր կազ-
մեր — Գոգանդուլունքու քիւրտ — տի-
րապետութիւն — եգիպտական գրաւման
շրջան — ժողովուրդին մէջ, առուծա-
խի միջոցին, դեռ շրջաբերութեան մէջ
էին, իբրեւ ընթացիկ դրամ, կիլիկիան
հայկական հայագիր դրամները, *աս-
լանլը* (առիւծանիշ) անանկապէս —
քեամբ, որ առեւ հայերը հոն կիսան-
կալս էին, անկախութեան կորուստէն
դարեւ յետոյ...

Պարզ մատենաստականի մէջ սա-
մանափակելը աւելի նախընտրելի էր,
այս գործի մասին, բայց տեղին էր,
այսօր, այս կարգ մը յիշողութիւննե-
րը արձանագրել, անցողակի կերպով:
Այժմի աշու ունիւմ, սակայն, հրատա-
րակած գործը, որ համբարատար աշ-
խատութեան մը արդիւնքն է, հակա-
ռակ այսպիսի գործերու մէջ գրեթէ
միշտ անխուսափելի քերիներուն, եւ
ներշնչումի աղբիւր մըն է, հայրենա-
գութի հայկական սփիւռքին: Կ. Յ.
Բասմաջեան այն մեղաքան բանասէրն
է, որ կրցած է, — աւելցնեմ նաեւ որ
բախտն ալ ունեցած —, լոյս ընծայե-
լու, պարբերաբար, իր երկար տարինե-
րու հետազոտութիւնները, գրքի ձեւով:
Ամիր — Տոկլաթէն յետոյ, իր այս դը-
րամագիտական երկասիրութիւնը, իր
ամենէն լաւ գործն է, գոր այսօր կը
ներկայացնէ գիտական աշխարհին, միւ-
սինքն, — գործ մը, որ կատարելա-
տիպ ըլլալու մեծամտութիւնը չունի
արդէն, բայց անհատապէս հերոսական
գործ մըն է: Այս կարգի աշխատու-
թեանց հրատարակութեանց գործը կը
պատկանի աւելի պետական հաստատու-

թեանց, ի՛նչ ըլժիմի եւ աշխարհայեաց-
քի ալ պատկանին: Անցեալին ուսում-
նասիրութիւնը լաւագոյն կերպն է գո-
հացում տալու, մարդոց հոգեկան եւ
մտաւոր անտեղիտալի պահանջներուն,
գոր պիտի ունենան միշտ, ըլլան անոնք
բրածոյ պահպանողականներ թէ ծայ-
րայեղ ձախեր...

Այս գիրքը լաւագոյն առաջնորդ մըն
է հայրենագործի եւ հայաբնակ սե-
րունդներուն, մղելու համար զանոնք,
որ շահագրգռին իրենց անցեալովը:
Դիւրաշխատ գործ մըն ալ չէ, եւ կա-
րելի չէր զայն ի գլուխ հանել, առանց
այն համարեղ համբարատարութեան,
որ Կ. Յ. Բասմաջեանը կը բնորոշէ,
իր *Թրքախօս* մանկութեան ի վեր, որ
հետամուտ եղած է, հայ անցեալը ան-
ձամբ ուսումնասիրելու, փորձած է հայ
յիշատակարանները մոռացութենէ եւ կո-
րուստէ փրկել, անցելապաշտ մեծ հո-
գիներու աղապատման մը, արձանա-
ցնելով զանոնք պարբերական հրատա-
րակութիւններու մէջ:

Պիտի վարանէի ու եւ զիտողութիւն
մը փորձելու, *մէկ անձի մը կողմէն*
գլուխ հանած այսպիսի աշխատութեան
մը մասին:

Գրքի տպագրութիւնը անքերի է: Հե-
ղինակը իւրաքանչիւր շրջանը կը փակէ
մատենագրութեամբ մը: Նախընտրելի
էր, սակայն, որ առանձին եւ ամբող-
ջական գլուխ մը յատկացնէր անոր,
որովհետեւ գործը սահմանած է հայ
եւ օտար նորընծայ մասնագէտներու:
Կը թւի թէ հեղինակը զանց ընել ստիպ-
ւած է այս, ինչպէս նաեւ կարգ մը նո-
րագիտ հայկական դրամներու վերաբ-
տադրութիւնն ալ, հաւանաբար մեծա-
ծախս ըլլալուն համար:

Այս երկը ոչ միայն նպաստ մըն է
հայ գիտական գրականութեան, այլ եւ
կարեւոր նիւթական գիտ մը՝ օտարնե-
րու ձեռքին, հայ պատմութիւնը ու-
սումնասիրելու համար:

Հ. Հ.

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

ՄԵՐ ԲԱԺԱՆՈՐԴՆԵՐԻՆ ԵՒ ԳՈՐԾԱԿԱԼՆԵՐԻՆ

*Խմբագրի դէպի Հար. Ամերիկա կատարած ճամբորդութեան հե-
տեանքով էր զլխաւորապէս, որ «Վէմ»-ի վերջին համարները սովոր-
աբար ինչ ուշ լոյս տեսան: Այս յատկապէս համար որոշ չափով պա-
տասխանատու են նաեւ բաժանորդներին ու գործակալներին շատերը,
որոնք ժամանակին իրենց հաշիւը չեն փակել:*

*Խմբագրութիւնս միջոցներ է ձեռք առնում, որպէսզի այսուհե-
տեւ «Վէմ»-ի համարները ժամանակին լոյս տեսնեն: Այդ բանում,
սակայն, մեզ պէտք է օգնեն եւ բաժանորդներն ու գործակալները,
որոնց դիմում ենք յատուկ խնդրանքով՝ օր առաջ փակել իրենց հա-
շիւները:*

*Պէտք չունինք ծածկելու, և արդէն քանիցս ասել ենք, որ «Վէմ»-ը
դուռ դադարաւորական ձեռնարկ է, որ եւ է չահագործողական նպատակ-
ներ չի հետապնդում եւ ապրում է լոկ բաժանորդների տւած դրա-
մով: Հետեւաբար, նրա հրատարակութեան կանոնաւորութիւնն էլ
կախած է բացառապէս բաժանորդների ճշդապահութիւնից — հա-
մարները ժամանակին ստանալու համար պէտք է ժամանակին վճա-
րել բաժնեգրին:*

*Յոյս ունենք, որ մեր յարգելի բաժանորդներն ու գործակալնե-
րը անհետեւանք չեն թողնի մեր այս դիմումը:*

*Ֆրանկի անկման հետեւանքով, ստիպւած ենք Ամերիկայի եւ
Բրիտանական Կայսրութեան մէջ մտնող երկրների բաժնեգրին հաշ-
ւել չորս դոլար, որ աւելի պակաս է, քան 70 ֆր. մինչեւ ֆրանկի
արժէքազրկումը:*

ՎԷՄ ՆԻՒՐՈՂՆԵՐ

*Տիկ. Ո. Շաւարշուհի, փութաքէթ —
Մ. Յովանեանին, Բրանքս. Ն. Ե.*

*Տիկ. Ս. Սինանեան, փութաքէթ —
Ա. Տիրատուրեանին, Փութաքէթ.*

*Տիկ. Մ. Յարութիւնեան, փութա-
քէթ — Իր եղբորը՝ Տ. Ռատիկեանին,
Գերմանիա.*

ՍՏԱՑԻԱԾ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ա. Պարտիզեան, «Հայ եկեղեցու տագնապը եւ անոր պատասխանատուները», 1936, Բաստոն.

Գարեգին Եպ. Սալամբեան, «Աշխարհի լոյսն ի Հայս», Ա. հատոր, 1936, Փարիզ.

Լաս (Լուիզա Ասլանեան), «Հարցականի ուղիներով», Վեպ, 2 հատոր, 1936, Փարիզ.

Արտ. Յարութեան, «Արձակ էջեր եւ փերթածներ», հրատ. Նահատ. Գրք. Բարեկամների, 1936, Փարիզ.

Արմէն Սիւնի, «Կարմիր - կանաչ», (Ա. շաբթ).

Գէորգ Դարձի, «Սիւնու եւ Սուտաբէ» (դրամ), 1936, Թէհրան.

Հր. Ֆալեան, «Հոգամարդը» (պատմւածք), 1936, Թէհրան.

Յ. Քիւրտեան, «Առաջին եւ երկրորդ խաչակրութիւնները ըստ Սիրիացի անանուն ժամանակագրի մը», 1936, Բաստոն.

N. ADONTZ, «Sur la date de l'Histoire de l'Arménie de Moïse de Chorène. Extrait de Byzantion». T. XI, 1936. Bruxelles.

N. ADONTZ, «Les Taranites en Arménie et à Byzance». Extrait de «Byzantion». T. X, 1936. Bruxelles.

L. KESHISHIAN, «The Churches in Jerusalem», I. 1936, Jerusalem.

L. GUREKIAN, «Primo Centenario della fondazione del Collegio Armenio Moorat - Raphael.

«Տեղեկագիր Հ. Կարմիր Սալի Կեդր. Վարչութեան», 1936, Բաստոն.

«Ծրագիր - Կանոնադր Հ. Կ. Սալի Կեդր. Վարչութեան», 1936, Բաստոն.

«Հայրենիք», ամսագիր, Սեպտ., Հոկտեմբեր.

«Հայ - Բոյժ», քիւ 23, 24.

«Հանդէս Ամսօրեայ», քիւ 4 - 6.

«Սիւն», քիւ 8, 9.

«Կեանք եւ Արեւս», քիւ 7, 8, 9.

«Հասկ», քիւ 9 - 10.

«Դրական Թերթ», քիւ 23, 24, 25.

«Խորհրդ. Արեւս», քիւ 19, 20.

«Կալկադ», (ռուսերէն), քիւ 9, 10, 11.

«MASSIS», No. 10 - 11.

ԳՐԱՏՈՒՆ ՀՐԱՆՏ-ՍԱՄՈՒԷԼ

51, Rue Monsieur-le-Prince, Paris VIe

Chèque postal: Paris 1278-35. Tel: Danton 88-65.

Փարիզի մտաւորական կեդրոնին մէջ հաստատւած այս Գրատունը օրը օրին կը ստանայ Հայաստանի եւ գաղութներու բոլոր հրատարակութիւնները: Բացի հայերէնէ, ունի փրանսերէն եւ այլ օտար լեզուներով գիրքերու ֆոյս մթերք: Աշխարհի բոլոր կողմերէն հասած ապսպրանքները կը գործադրէ խղճամիտ կերպով: Ունի արդիական կազմատուն:

Դործառնութիւնները՝ կանխիկ դրամով:

Հ Ա Յ Ր Ե Ն Ի Ք

ԱՄՍԱԳԻՐ

Տարեկան 5 դոլար
Վեցամսեայ 3 ,,
ՀԱՅՐԵՆԻՔ ԱՄՍԱԳԻՐ ԵՒ ՕՐԱԹԵՐԹ ՄԻԱՍԻՆ

Տարեկան 10 դոլար
Վեցամսեայ 5 ,,
Հասցէ՝

13-15 Shawmut st.

BOSTON MASS (U.S.A.)

Ա Ս Պ Ա Ր Է Զ

ՇԱՐԱԹԱԹԵՐԹ

Ամերիկա, տարեկան, 1.50 դոլար
Արտասահման 2.00 ,,
Հասցէ՝

"ASBAREZ" P. O. Box 865

Fresno, Calif., U. S. A.

Ա Զ Ա Տ Խ Օ Ս Ք

ՕՐԱԹԵՐԹ

Բուլղարիա՝ տարեկան 550 լիւ
Բուլղարիա՝ վեցամսեայ 300 լիւ
Ամերիկա՝ տարեկան 6 դոլ.
Ուրիշ երկիրներ՝ տարեկան 150 ֆր.

Հասցէ՝

45, Bld. M. Louiza,

Sofia, (Bulgarie)

Ա Լ Ի Ք

ԵՐԿՕՐԵԱՅ ԹԵՐԹ

Տարեկան 85 դիալ
Վեց ամիսը՝ 45 դիալ
Արտասահման
Տարեկան՝ 170 ֆր. ֆր.
Հասցէ՝

"ALIK", Impr. Moderne
Khiabane Posthané, Teheran
(Iran)

Յ Ո Ւ Ս Ա Բ Ե Ր

ՕՐԱԹԵՐԹ

Եգիպտոս, տարեկան, 150 եգ. դի.
,, վեցամսեայ, 80 ,,
Արտասահման, տարեկան, 40 շիլինգ
,, վեցամսեայ 20 ,,

Հասցէ՝

'Houssaper", B. P. 868

Le CAIRE (EGYPTE)

Մ Ե Ղ Ո Ւ

Երգիծական Շաբաթաթերթ

Ներքին՝ տարեկան 100 լիւ
,, վեցամսեայ 50 լիւ
Ամերիկա Տարեկան 2 դոլար
Արտասահման Տարեկան 30 ֆրանկ
Հասցէ՝

K. Kaladjian

B. P. 444, Sofia, (Bulgarie).

Հ Ո Ր Ի Զ Ո Ն

ՕՐԱԹԵՐԹ

Ներքին՝ տարեկան 300 տր.
Արտասահման՝ տարեկան 150 ֆր.
Հասցէ՝

Rue Mitropoleos, 14.

Salonique, (Grece)

Ս Ի Ո Ն

ԱՄՍԱԳԻՐ

Տարեկան 6 անգլ. շիլինգ կամ 1.50 դոլ.
Հասցէ՝

Patriarcat Arménien, Jérusalem
(Palestine)

Բ Ա Զ Մ Ա Վ Է Պ

ԱՄՍԱԳԻՐ

Տարեկան 3.50 դոլար
Հասցէ՝

"Pazmaveb", St. Lazar, Venise
(Italie)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԳԱՌՆԻԿ ԳԻՒԶԱԼԵԱՆ .- Մ. Փորթուգալեան	1
ՎԱՀԱՆ ՄԻՆԱՆՈՐԵԱՆ .- Արեալիբի օրեր	30
ԲՐՕՖ. ՆԻԿ. ԱՏՈՆՑ .- Նոր Հայերէն Քերականութիւնը	46
ՏՕՔԹ. ՎԱՀՐԱՄ Յ. ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ .- Յուշատետրէս, Դ.	54
ՅՈՎԱԿ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ .- Անդրանիկը Սիւնեաց Երկրում Դ.	59
Վ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ .- Համաշխ. պատերազմ և Տարօնի Աշխարհը	72
ՀԱՅ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ	86
ՀԻՆ ԹՈՒՂԹԵՐ .- Արսէն Թոխմախեան . Ռոստոմի նամակները	95
ԱՆՑԵԱԼՔ .- Դերասան Ա. Յարութիւնեան - Միքայէլ Մինասեան - Պրոֆ. Անդրան Մէյեհէ	101
ԿԵԱՆՔ և ՄՇԱԿՈՅԹ . Աննախընթաց հալածանք հորհրդահայ Գրականութեան և Գրողներու դէմ, Ա. Խ.	104
ԳԻՐՔ և ՄԱՄՈՒԼ .- «Նախագահ վիլսոն իրաւարար Տանկաստանի և Հայաստանի միջեւ» - ՅՏանկաստանի եւ Նախիջեւանի հիւսիս-արեւելեան սահմանը» - «Եսալդերէն լեզուի բանա- լին» - «Նախատակ գրագէտներու բարեկամները - «Զը- ւարթնոց» տարեգիրքը	109
ԳՐԱՆՕՍՍԿԱՆ .- L. G. GUERDAN «Tigran Yergate» «Հայկական ընդհ. Դրամագիտութիւն», Հ. Հ.	113
ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ	117
ՅԱԻԵԼԻԱՍ .- Վախրամ Եպ. Մանկունի, «Գեորգ Դ. և իր ժա- մանակը»	225

ՆՈՐ ՏԱՐԻԱՑ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Ամբիկա, Բրիտ. Կայսրութիւն, Եգիպտոս՝ տարեկան 4 դուլար
Ֆրանսա եւ մնացեալ երկիրները, տարեկան՝ 60 ֆրանկ
Ռումանիա, Բուլղարիա, Յունաստան Սիրիա, եւ
Պարսկաստան՝ , , 50 ֆրանկ
ՆԱՆՈՐԴ ՏԱՐԻՆԵՐԻ ԻԻՐԱՔԱՆՁԻՐ ՏԱՐԻՈՑ 6 ԳԻՐՔԸ՝ 25 ՖՐ.
Հասցէ՝ նամակների, դրամի, յօդածների եւ ուրիշ ամէն
տեսակ առաքումների համար .-

S. VRATZIAN — 13, Rue des Platanes, Cité Jardins de Plessis-Robinson (S.)

Gérant: V. Hampartzoumian

Imo. ARTISTIQUE, 42, Rue de la Jonquière, PARIS (17e)

« Կարգաւորք իցեն եւ թէ աշխարհականք՝ նդովեալք եւ անիծեալք
« եղիցին յԱստուծոյ եւ յամենայն սրբոց եւ ի Հայրապետական կար-
« զէս մերմէ եւ յեպիսկոպոսաց ժողովոյս, ամէն»:

Ունէր Հայրապետ այս բարեյիշատակ առաջի աչաց զԺամանակա-
կից զանցս Տ. Ղազար Կաթողիկոսի Չահկեցոյ (1738) եւ այլոց:
Գուշակէ՞ր արդեօք եւ զապաղայ անցս Տ. Եփրեմայ Կաթողիկոսի
(1830-31):

Իսկ Տ. Յակոբ Կաթողիկոս Շամախեցի կանոնադրէ այսպէս.

« . . . Երբորդ՝ պատուէր եւ կանոն եղիցի յայսմ հետէ, զի յետ
« վախճանման Հայրապետին մերոյ՝ յորժամ Աթոռայնոցս եւ Սպա-
« հանցոյն եւ այլոց արեւելականաց՝ Կոստանդնուպոլսեցոյն եւ այ-
« լոց արեւմտականաց Հայկասէր Ազգաց (°) ի Քս. հաւատացելոց
« լուսաւորչակրօնից եւ միաբնադաւանից համահաւանութեամբքն
« ընտրեսցի ոմն Արքեպիսկոպոս ուր ուրեք եւ լինիցի ի Հայրապե-
« տութիւն ամ. Հայոց եւ Սրբոյ Աթոռոյն էջմիածնի, նա պարտի
« զչորեսին կանոնս զայսոսիկ պահել: Նախ՝ զանունն իւր ոչ յիշեցու-
« ցանել ի յեկեղեցական աղօթան նախ քան զօծանիլն իւր ի Հայրա-
« պետ: Երկրորդ՝ նախ քան զօծանիլն իւր՝ ի յսկզբան թղթոցն իւ-
« ռոց զորս զրէ առ Ազգն մեր՝ այսու ոճիւ գրեսցէ. «Յիսուսի Քս. ի
« ծառայ այս անունն Արքեպիսկոպոս եւ Կաթողիկոսացու (եւ կամ
« կոչմամբ եւ ոչ օծմամբ կաթողիկոս) ամենայն Հայոց եւ մեծի
« Աթոռոյն Սրբոյ էջմիածնի որ ի Վաղարշապատ մայրաքաղաքի,
« յորմէ Ժամանեալ, եւ այլն»: Երբորդ՝ յառաջ քան զօծանելն իւր ի
« Հայրապետ զգիրս կնքոյն իւրոյ՝ Հայրապետական անուամբ մի՛
« գրեսցուցէ, զոր եւ կարմրաղեղով ի գործ ոչ ածցէ, այլ զտիւպն եւ
« զյարմն (արմն = արմա) Միածնաէջ եւ սբ. տեղոյ՝ իւրոյ ան-
« անադրութեան ի տեղի կնքոյն իւրոյ ի գործ ածցէ, որով զճաւատ
« թղթոյն կնքեսցէ եւ ի վերայ յատուկ կնքոյ իւրոյ Եպիսկոպոս
« գրել տայցէ եւ նուաւ ի լուսանցակոյս կողմն թղթոյն ի մէջ ծաղ-
« կազիր Յիւրն (Յիւն) կնքեսցէ սեւաղեղով: Չորրորդ՝ եթէ կարելի
« լինիցի ի Մայր Աթոռն Սբ. էջմիածին զնախ՝ արտաքոյ սրբոյ Ա-
« թոռոյն յայլ ուրեք կաթողիկոսացուն մի՛ ձեռնադրեսցի եւ մի՛ օ-
« ծանեցի ի Հայրապետութիւն»:

Ակնարկէր բարեջան կաթողիկոսս այս յօժումն Կարապետ Կա-
թողիկոսի Ուշեցոյ (ՌՃՃԵ) եւ ի Ժամանակակից անձս Ահագիմ
Սահակայ (ՌՄԵ-ՌՄԸ), եւ այսոքիք պարտաւորեն զնել զայնոսիկ
կանոնս:

Յաւելումք ընդ սոսա ամբողջապէս զուշագրաւ ինքնաձեռագիր

պատասխանի պատմական՝ պատրիարքի Սրբ. Սաղիմայ Տ. Զաքարիա Արքեպիսկոպոսի որ առ Մատթէոս Եպս. Պատրիարք Կ. Պոլսոյ, առթիւ խնդրոյ յիշատակութեան Տ. Ներսիսի Աշտարակեցւոյ ընտրելւոյ ի Կաթողիկոս ի 1843 թուականի, որ յամէր ի Պետերբուրգ, գուցէ ի պատճառս ծանու հիւանդութեանն:

«Վեհափառ Առաքելաշնորհ Սրբազան,

« Խնդրէք տեղեկանալ վասն յիշատակութեան տիեզերալուր
« անուան Ներսէս Սրբազանին: Արդ՝ յաթոռս մեր վաղեմի աւան-
« դութիւն կայ իրեւ օրէնք եկեղեցական անփոփոխելի, զընտրեալն
« յաթոռ կաթողիկոսական մինչեւ ո՛չ ձեռնադրեացեն ի Սր. Էջմիա-
« ծին օծութեամբ սրբալոյս Միւռոնի՝ ո՛չ յիշատակեցեն զանուն
« նորա, եւ զայս վասն զգուշութեանց տարապարտ ազգային խռո-
« վութեանց կարգադրեալ են. քանզի երբեմն զանազան հակառակա-
« թոռք երեւեցան յազգի մերում, որպէս եւ յաւուրս մեր, եւ Սր.
« Աթոռս տէրունի վիճակէ Սրբ. Էջմիածնի, եւ բազում երեւելի օ-
« տարազելիք հարցեալ են մեզ եւ հարցանեն վասն կաթողիկոսի
« եւ Եպիսկոպոսաց ձեռնադրութեան՝ թէ որպէ՞ս է սովորութիւն
« Զեր. եւ մեր պատասխանի տուեալ թէ՝ ձեռնադրութեամբ ըստ ա-
« ռաքելական արարողութեանց, թէ հեռաւորք եւ թէ մերձաւորք եւ-
« պիսոպոսոց սլարտին դնալ ի Մայր Աթոռն մեր ի Սր. Էջմիածին,
« եւ ընդունել զայն շնորհ եպիսկոպոսութեան ձեռնադրութեամբ ան-
« միջապէս ի Սրբազան Կաթողիկոսէն. եւ ամենեքեան խոստովանին
« թէ առաքելական է. վասն զի Պապն Հռովմայ ոչ երբեք ձեռնադրէ
« զոք Եպիսկոպոս, այլ յանձնէ Կարդինալի միոյ կամ Եպիսկոպոսի
« տանել յեկեղեցի մի, եւ ձեռնադրել, կամ հրամանադրով տայ իշ-
« խանութիւն կարգաւորի միոյ վարել զպաշտօն եպիսկոպոսութեան:
« Այս պատերազմ՝ զօրաւոր է այժմ ի մէջ Անգղիացւոց եւ Ամերի-
« գացւոց:

« Տէր Սրբազան, յիշատակութիւն Կաթողիկոսի անուան, ո՛չ է
« հաստատել (եալ) ի վերայ ընտրութեան, ԱՅՂ Ի ՎԵՐԱՅ ԶԵՌՆԱ-
« ԴՐՈՒԹԵԱՆ: Աստուծով, ի լսել մեր զձեռնադրութիւն նորին Ամե-
« նաբարձր Սրբազնութեան, պահելով անփոփոխ զառաքելական ա-
« լանդութեն՝ որ է նշան Առաքելական Եկեղեցւոյ, եւ մեծահանգէս
« տօնախմբութեամբ յիշատակեմք զհամբաւատենչ Անուն նորին
« Սրբազնութեան. ապա խնդրեմ սակաւիկ մի եւս երկայնամիտ լի-
« նել:

« Սինդն Սր. Էջմիածնի գրէ առ մեզ զընտրութիւն նորին Սըր-
« բազնութեան, եւ ապա խոստանայ ծանուցանել զձեռնադրութիւն

« վաղվաղակի. զի նոքա գիտեն զմեր սովորութիւն հնաւանդ եւ
« անայլելի. որպէս մեք զնոցայն. կայ այդպիսի հին աւանդութիւն
« նաեւ ի Սր. Էջմիածին, այս է ձեռնադրել արտաքոյ Սր. Էջմիածնի
« Եպիսկոպոս, չթողուլ չըջիլ Եպիսկոպոսաց, ո՛ր եւ իցէ պատճառաւ
« ի վիճակ իւրեանց սեփական: Մեք չեմք յաջողկոտ եւ հակառա-
« կասէր. այլ միշտ հնազանդ. եթէ այնպիսի ոք լինէաք, չորս ամ
« ոչսպասէաք նորին գալստեան. կարող էաք բերել զԿաթողիկոսն
« Սըրայ առ մեզ, կամ զԵպիսկոպոսոցուս առաքել անդր, սակաւ խար-
« ձազնացութեամբ. թէեւ երբեմն առաքեալ են զձերունի ոք կամ
« տկար, զայն եւս ծանուցեալ են ի Սր. Էջմիածին, եւ բերեալ են ի
« Սրբազան Կաթողիկոսէն գիր օրհնութեան, ուրախակցութեան եւ
« շնորհաւորութեան:

« Ոչ ախորժիմք նորաձեւութիւն ինչ մօծանել ի կարգադրու-
« թիւնս նախնեաց մերոց. զանուն ի լսյս համգուցեալ Եփրեմ Սրբա-
« զան Կաթողիկոսին ՄԻՆՁԵՒ ՅՀՐԱԺԱՐՈՒՄՆ մեք յիշեցաք. զա-
« նուն Յովհաննէս Կաթողիկոսին ոչ յիշատակեցաք երբէք. այլ
« հանդուցեալ կաթողիկոս մինչեւ ցայժմ. զեռ տակաւին ո՛ր գիտէ թէ
« որպէս կարգադրի. զի ի ձեռս օտարազգեաց է. ասեն՝ թէ եւ ձեռ-
« նադրի, բայց տէ ի Սր. Էջմիածին, այլ ի Տիիսիս նստի. գիտես՝
« երբեմն զԱրմաշ կամէին շինել Կաթողիկոսարան, այլ Աստուած
« խախտեցաք:

« Ողջ լեր յուրախութիւն ցաւալից սրտի մերոյ:

« 1846, յԱպրիլ, յԵրրուսաղէմ,

« յԱռաքելական Աթոռս Սրբ. Յակոբեանց»

Սրբոյ Երրուսաղէմի Պատրիարք
ԶԱՔԱՐԵԱՅ ԱՐՔԵՊՍ. »

(Կարմրադեղ կնիք)

Պարզէ սոյն այս թուղթ պատուական եւ հետաքրքրական զկա-
րեւոր ինդիրս ոչ միայն՝

1. Կաթողիկոսական յիշատակութեան, այլ եւ զբոլէ զուշա-
դրութիւն մեր սակս,

2. Տէրունիութեան Ս. Աթոռոյ Յակոբեանց Ս. Երրուսաղէմի առ
Սր. Էջմիածին,

3. Յարաբերութեանց Ս. Երրուսաղէմի ընդ Ս. Էջմիածնի,

4. Եպիսոպոսական ձեռնադրութեանց,
5. Երկուց որոշակի իմաստից գրութեանց Սինոդի Ս. Էջմիածնի,
6. Անցից Եփրեմ Կաթողիկոսի եւ յիշատակութեան,
7. Ընդդէմ Յովհաննէս Կաթողիկոսի Կարբեցւոյ,
8. Տարաձայնութեանցն սակա Ներսիսի նորընտրի,
9. Մտադրեալ Կաթողիկոսարանի Արմաշու վանուց, եւ
10. Միախառնութեան Մատթէոս Եպիսկ. Պատրիարքի (ապա կաթողիկոսի):

Յետ միոյ ամսոյ, իմա՝ յ7-ն Մայիսի, բարեյիշատակ Տ. Զաքարեայ Արքեպս. Պատրիարք կնքեաց զաշխարհային կեանս, որում յաջորդեաց Կիրակոս Արքեպս. ընտրութեամբ Ժողովոյ գումարելոյ ի Կ. Պոլիս, ի 23 Դեկտեմբերի (1846), յաւուրս որոյ յիշատակէր անուն Ներսիսի կաթողիկոսի Աշտարակեցւոյ յետ օծմանն:

Արդ սոյն թուղթ, ակնարկեալ նաեւ Ժամանակակից Սինոդի Սրբոյ Էջմիածնի, առթիւ յիշատակութեան, գրէ՝ եթէ «Սինոթն Սր. Էջմիածնի գրէ առ մեզ զընտրութիւն Նորին Սրբազնութեան (Ներսիսի), եւ ապա խոստանայ ծանուցանել զձեռնադրութիւն վաղվա՝ «դակի, զի նոքա գիտեմ զմեր սովորութիւն հինաւանդ եւ անայլելի «(անայլալելի)», անշուշտ առ ի յիշատակել զանուն նորընտրի կաթողիկոսին Ներսիսի: Եւ պարտիմք յաւելուլ ի պատիւ Ժամանակակից Սինոդի ըստ խնդրոյ յիշատակութեան, զի Զանայր նա հաւատարիմ եւ նախանձախնդիր մնալ այսմ առաջի ոչ եւեթ Երուսաղէմի, այլ եւ համօրէն ամենայն եկեղեցւոյ եւ Ազգի Հայաստանեայց՝ պաշտպանեալ զնախաւանդ սովորութիւնս եւ զկանոնս, այնպէս տեսանեմք ի հրատարակութիւնս «Արարատ» ամսագրոյ Ս. Էջմիածնի ի քաղուածոն Էջմիածնի ԱՐԽԻԻ անուն (տես ի 1883, Թ. Ը., Օգոստոս, յերես 350):

Շարեմք ահաւաստիկ զիսկական յօդուածն «Արարատ»այ.

«Ներսէս Կաթողիկոս ընտրելուց ու հաստատուելուց յետոյ, «նորքին գործոց նախարարի միջոցաւ հրաւիրուելով Ս. Պ. Բուրգ, «այնտեղ հիւանդանում է, որով եւ յետաձգուում է դէպի Ս. Էջմիածնի «ծին գալուստն ու օծումն: Ինչպէս երեւում է Սինոդի 1843 թուի «Նոյեմբերի 12ին կայացրած օրագրութիւնից, ոչ միայն նորընտրի «կաթողիկոսներին անուններն՝ ի հնումն նախ քան օծուելը չէ յիշուել եկեղեցում, այլ եւ նոքա եկեղեցու մէջ չեն էլ կանգնել կա-

«Թուղթիկոսին յատկացեալ գմբէթարդի մէջ *) . իսկ անդրանիկ Կոն- «դակը միայն Ս. Օծումն ընդունելուց յետոյ է հրատարակուել: Թէ «եւ Սինոդը նորընտրի Կաթողիկոսի անունը եկեղեցում չը յիշատա- «կելու տարակուսութիւնը բառնալու համար սկսել էր գրագրութիւն՝ «Վրաստանի գլխաւոր կառավարութեան միջոցաւ ներքին գործոց «Սինիստրի հետ, սակայն Ներսէս նորընտրի Կաթողիկոսը իւր հա- «մար26 ի 26-ն Նոյեմբերի 1843 ամի կոնդակով յանդիմանում է Սի- «նոդին եւ հրամայում է առանց իւր համաձայնութեան ինչ եւ իցէ «գործի համար բողոքարկու չը լինել դէպի Տէրութեան բարձրա- «գոյն կառավարութիւնները: Այս կոնդակին ստորագրում է «Եպիս- «կոսոսապետ Կաթողիկոս եւ Պատրիարք ամ. Հայոց Ներսէս»: Իսկ «իւր առաջադրութեամբ յանուն Տեղակալ Բարսեղ Արքեպիսկոպոսի «21-ին Յունի. 1844 ամի, պատուիրում է թուղթը ստանալու առա- «ջին կիւրակէին՝ անձամբ պատարագել, եւ Մայր Աթոռում կա- «թողիկոսի անունը յիշատակելուց յետոյ, հրամանագրել Սինոդից «որ յիշատակուի Կաթողիկոսի անունը բոլոր եկեղեցիներում»:

Կամէաք ամբողջութեամբ ամփոփել աստէն չիշատակեալ Օ- «րագրութիւնս եւ զգրութիւնս Սինոդի եւ Ներսիսի, այլ սակայն բա- «ւական լիցի մեզ քաղել ի համառօտ բովանդակութենէ իմաստիցդ, զի մինչ Ներսէս Զանայր ի միոյ կողմանէ զգուշացուցաւ զՍինոդ ի յարաբերութեանց ընդ օտարս, ի միւսմէ կողմանէ մեղանչէր Հարա- «չար ընդդէմ ազգային եւ եկեղեցական սովորութեան, եւ բանայր զընդուն նորոց զեղծմանց շարունակելոց ցաւուրս մեր **): Միանգա- «մայն խորին իմն տգիտութեամբ նուիրագործէր ուղղակի զ19-րդ յօդուած Պալաթէնիոյ 1836 թուականի (ըստ նոյն տպագրութեան), յորում գրի. «Թագաւոր Կայսրն ՆՇԱՆԱԿԵԱԼ (°) զծայրագոյն Պա-

*) Միայն Դուկաս Կաթողիկոս մինչեւ Տանկահայոց հաւանութիւնն ընդունիլը գմբէթարդի մէջ չէ կանգնել: Ըստ ազգային սովորութեան, ընտրութիւնը լրանա- «լուն պէս, ընտրեալը կաթողիկոս է բոլոր իրաւամբ (° . . .), կը մնայ հանդի- «սաւոր օծումն: (Մանթ. փ. վ. խմբագրի «Արարատ» ամսագրոյ):

Երիտասարդ վեղարակիրն կարօտի տակաւին ուսման եկեղեցական պատմու- «թեան, կանոնաց եւ եկեղ. իրաւաբանութեան: Եւ արդ ըստ դաւանութեան նորա հարկ էր դասել գնեթէս վարժապետեան ի շարս կաթողիկոսաց համաձայն ըն- «տրութեանն որ ի 1884 բուականի, եւ առ ի°նչ մնայ Ներսէս արտաքոյ ի ցանկէ կամ ի դասակարգութենէ կաթողիկոսաց (Մանթ. հեղինակի գրոյս):

**) Տես մանրամասն ի «Ներսէս Ե. Աշտարակեցի», ի Կ. Կոստանպոլսէ, տպ. 1900, Ազգասանդրատոյ:

« տրիարքն էջմիածնի զԿաթողիկոսն Հայկազանց՝ ամենաողորմա-
« ծաբար շնորհէ սմա զառանձին հրովարտակ վասն այսր աստիճանի,
« եւ ՀՐԱՄԱՅԷ զկնի երդնլոյն լինել հաւատարիմ առ զահն ամ.
« Ռուսաց, կատարել զօծումն նորա ըստ վաղեմի ծիսի եւ սովորու-
« թեան լուսաւորչական (ի Ռուսո ԳԻՐԳՈՐԻԱՆԻ) եկեղեցւոյն Հայոց»:

Արդ թուի մեզ, զի առաւել պերճախօս եւ զօրաւոր լիցին կանոն
եւ հրահանգ օծման Կաթողիկոսի՝ կանոնք եւ փաստք վերաբերեալք
վերջին դարուց միայն, ի վկայութիւն եւ ի հաստատութիւն խնդրոյ
յիշատակութեան ընդ դուզնաքեայ դիտողութեանց մերոց. իսկ կա-
նոնն օծման Կաթողիկոսի, որպէս տեսաք ի հրահանգս ոչ սակաւ
ձեռագիր Մեծ-Մաշտոցաց, ըստ որոց տպագրեցաւ ի Մայր Աթոռ Ս.
1876, բացարձակաբար պատուիրէ ՅԵՏ ՕԾՄԱՆՆ սկսանել
գլխաւորապէս անուան նորոյ Կաթողիկոսի, միանգամայն առա-
քել զանդրանիկ շրջաբերական կոնդակս Հայրապետական ի համօրէն
ամենայն վիճակս Հայաստանեայց: Եւ սոյն այս պատուէր եւ կանո-
նական հրահանգ բաւական լիցի ի կնիք բանիցս:

Բարեք լիցի՝ որոց ուշագիր են՝ ընթեռնուլ եւ գգրեալսն ի Սի-
մէոն Կաթողիկոսէ Երեւանցւոյ ի «Ջամբա»ի (տպ. ի Ս. էջմիածին
յամի 1873, յերեսս 58-63, Գլ. Թ.):

ԳԼՈՒԽ ԽԲ.

ՅԱՂԱԳՍ ՈՒՂՆԻՈՐԵԼՈՅ Տ. ԳԵՈՐԳ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ

Ի ՊՐՈՒՍԱՅԷ Ի Կ. ՊՈԼԻՍ

Փոյթ մեծ էր ուսական կառավարութեան ի համոզել զՏ. Գե-
որգ նորընտիր Կաթողիկոս սակս ճեպելոյ փութալ մեկնիլ ի Թուր-
քիոյ եւ երթալ աւուրբ յառաջ ի Ս. էջմիածին՝ առարկեալ զպատ-
ճառս հրապուրականս զիւանադիտական հնարամտութեամբք, որոց
տկարանայր թափանցել Նորին Սրբութիւն՝ միանգամայն թուէր
իմն՝ զի ձանձրացեալ գորով յայտոցիկ կողմանց եւ առաւել ի սան-
ձարձակ անձանց՝ յուստեալ հակառակորդաց եւ ստապատիր հրա-
տարակութեանց աղղային լրագրաց Կ. Պոլսոյ եւ այլոց, յուսար
գտանել զգլխութիւնս եւ զյաջողութիւնս ի Ռուսաստան եւ ի Ս.
էջմիածին ի պաշտպանութիւն արժանապատուութեան իւրոյ, մանա-
ւանդ յարդիւնաւորութիւն աղգօգուտ եւ եկեղեցաշէն նպատակաց իւ-
րոց ծայրագունից եւ ջանիցն: Մինչ գլխաւոր եւ իսկական նպատակ
ուսական կառավարութեան էր խանգարել զխնդիր վերաքննութեան
Պալատէնիոյ՝ եւ եթէ զօտար թեւադրութիւնս եւ զազգեցութիւնս՝

եթէ ոչ յամէր Տ. Գեորգ Կաթողիկոս ի Կ. Պոլիս եւ ի սահմանս
Թուրքիոյ:

Ապաքէն աճապարէր ոռւս. կառավարութիւն, նոյնպէս Տ. Գեորգ
Կաթողիկոս, զի ընդփոյթ մեկնեացի ի Թուրքիոյ եւ հաստատեացէ
զրնակութիւն իւր ի Մայր Աթոռ Ս. յայտնի համաձայնէին միմեանց,
այլ բազմօք եւ յանհունս իմն տարբերէին ի միմեանց ընդ նպատա-
կացն եղելոց ի սպառ ներհակ եւ հակոտնեայ միմեանց: Գիտէր ոռւս.
կառավարութիւն զոր առնէր, իսկ Տ. Գեորգ Կաթողիկոս էր միա-
միտ եւ միայն կայր յերուսաղէմ:

Եւ ահա ըստ ակնարկութեանց ոռւս. կառավարութեան, տեսին
Տեղակալ եւ Սինօք Ս. էջմիածնի զպատրաստութիւնս ուղեւորականս
եւ Հրաւիրակաց, առանց խնդրելոյ կանխաւ՝ համաձայն պարտաւո-
րութեանց իւրեանց՝ զանմիջական հրաման ինչ ի նորընտիր Կաթո-
ղիկոսէ:

Յետ օծման նորաշէն Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ ընդ կից մա-
տանց կամ եկեղեցեաց, եւ զկնի կատարելոյ զհրաշափառ տօն Ս.
Ծննդեան ի Պրուսա ընդ հօտի իւրում սիրելոյ, պատրաստեցաւ Նո-
րին Սրբութիւն Հոգեւոր Տէրն ուղւոյ լինել, հետեւեալ դարձեալ ալ-
նարկութեանց Հիւսիսայնոց, միամիտ իմն ըմբռնմամբք:

Ջան կալաւ եւ Պատրիարքարան ի պատրաստութիւնս կարեւորս
առ ի հրաւիրել զնորընտիր Կաթողիկոս ի Կ. Պոլիս, եւ հիւրասիրել
աստ ըստ արժանւոյն: Վասն որոյ բանակցեալ կանխաւ ընդ ոռւսական
դեսպանատուն, — որ կանխեալ յառաջ քան զՕսմ. կառավարութիւն,
ցուցանէր զնախանձախնդրութիւն եւ ձեւացուցանէր պատուելն զՍրբ-
բազան Կաթողիկոս՝ առաքելով զդեսպանական շոգեհանս ի Կէմէյիկ
նաւահանգիստ առ ի փոխադրել զհոգեւոր Տէրն, — կարգեաց ի դիմաց
Երեսփ. Ժողովոյ զՀրաւիրակս, որք են.

Յովհաննէս Եպիսկ. Կապուտիկեան, Քարողիչ Միջագեղջ
(Կ. Պոլսոյ),

Ներսէս Եպիսկ. Վարժապետեան, Քարողիչ Խասգեղ,

Խորէն Վրդպ. Գալֆայեան, Քարողիչ Ս. Երրորդութիւն
եկեղ. Բերայի,

Գաբրիէլ քհնյ. Ս. Երրորդութեան եկեղ. Ղալաթիոյ,

Յովհաննէս քհնյ. Երաթիշտ Ս. Լուսաւորիչ եկեղ. Ղալաթիոյ

Արիստակէս քհնյ. Քարակէօմրիւկի,

Սահակ քհնյ. Տէր Սարգսեան Միջագեղջ,

Բժշկապետ Տոքթ. Ռաֆայէլեան Էֆէնտի,

Յակոբիկ Էֆէնտի Նեւրուզեան (ի դիմաց քեռան իւրոյ՝

Յակոբ Էֆէնտի Նորատունկեանի),
Յարութիւն Էֆէնտի Գասպարեան, Գարու Օղլանի (Բ. Գոր-
ծակատար Պատրիարքարանի առ Բ. Դրան) :

Արդ մեկնեցան Հրաւիրակը ի Կ. Պոլսոյ զվեցեւեկէս ժամու միջո-
րէի Թաման անուն շոգենաւաւ ոռոսական Դեսպանատան յաւուր
Հինգեւաբաթու ի 12-ն Յունվարի (1867), և հասին ի Կէմէյիկ ի մեծ
նաւահանդիստ յառաջին պահու գիշերոյ ի 13-ն Յունվարի, ուր առ-
նուն հանդիստ մինչեւ ցժամն 7 1/2 գիշերոյ, եւ ի նմին իսկ ժա-
մու նստեալ ի կառս՝ եկեալ ժամանեցին զերկու եւ կէս ժամաւ առա-
ւօտեան ի Պրուսա, մինչ գտանէր Հոգեւոր Տէրն ի Ս. Եկեղեցւոյ յա-
ւուր տօնի Անուանակոչութեան Տն. յութեորդ. աւուր (Ութօրէից)
Ս. Ծննդեան : Վեղարակիր եւ անվեղար եկեղեցականք առեալ անմի-
ջապէս զփրկոնն, ըստ հրամանի Հոգեւոր Տէառն, ի պաշտօնն մեր
զՍ. Խորհուրդ պատարագի, հրաւիրանօք եւ առաջնորդութեամբ
Պետրոս վարդապետի իջին կարգաւ եւ պատկառանօք ի Ս. Եկեղեցի,
եւ համբուրեալ զԱջ Նորին Սրբութեան՝ կանգնեցան յերկուս դասս
ըստ կարգադրութեան Հոգեւոր Տէառն, ըստ կարգի անձնիւր աստի-
ճանացն :

Յորժամ երգէին դպիրք զ«Լցաք ի բարութեանց», եւ Վեհ.
Հայրապետ ըստ սովորականին ընդ հրաւիրակս ի Ս. Եկեղեցւոյ,
ընկալաւ ի ներկայութիւն իւր զհամայն Հրաւիրակս Պատրիարքարա-
նի եւ Երեսփ. Ժողովոյ, որք յանձնեցին Հոգեւոր Տէառն զպաշտօ-
նաթուղթս իւրեանց, եւ տեսին զպատիւս արժանաւորս : Երեւելիք
Հայոց Պրուսայու բաժանեալ ի տունս իւրեանց հիւրասիրեցին
զՀրաւիրակս, պատուեցին յոյժ, եւ ցուցին նոցա սէր բազում : Ա-
ռաջնորդարան-վանքն ոչ բաւէր նոցա : Յաճախեցին այլեւս շնորհա-
ւորութիւնք, այցելութիւնք, հրաւերք եւ տեսակցութիւնք ընդ Կու-
սակալի, ընդ Օսմ. աւագանւոյ եւ պաշտօնակալաց, ընդ հիւպատոսս,
ընդ Առաջնորդի եւ երեւելիաց Յունաց, ընդ Քահանայապետի եւ ե-
րեւելեաց Հրէից :

Ս. Հայրապետ ի 13 եւ ի 14 Յունվարի շրջեցաւ պաշտօնապէս
ի մնայք բարեաւ առ կուսակալ փաշայն, առ հիւպատոս Անգլիոյ,
Գաղղիոյ, Աւստրիոյ, Իտալիոյ, Պարսիկ եւ Յունաց, առ Մետրապո-
լիտ Հրէից, առ սմանս նշանաւոր անձինս օսմանցիս բարեկամս իւր
որք փութացին եկին ի նորոյ առ ի մաղթել զճանապարհ բարի :

Ըստ խնդրանաց Ժողովրդեան կարգեաց ի տեղի իւր զԱռաջնորդ
Պրուսայու զԲարթոլոմէոս վարդապետ Չամիչեան զբարոզիչ Սամա-
թիոյ, պատուիրեալ ցամա երիս փորձել զիրեար եւ յետ այնորիկ

խնդրել զեպիսկոպոսութիւն նորա, եթէ ոչ ունիցին զըժգոհութիւնս
զիրեարց :

Ի դիմաց զօրավար Իկնաթիէվի դեսպանի ոռոսաց առաջին Թար-
գման Պ. Օնու եկեալ էր ընդ Հրաւիրակս Թաման շոգենաւաւ, եւ կան-
խեալ ի Պրուսա՝ լուաւ զհրաման Ս. Կաթողիկոսի եւ վերադարձաւ
անմիջապէս ի շոգենաւ եւ մնայր գալստեան Հոգեւոր Տէառն :

Էր 15 Յունվարի, ի կիւրակէ աւուր էջ Նորին Սրբութիւն ի Ս.
Եկեղեցի, ուր, որպէս եւ ի Թուրքիա համայն սովորութիւն է կատարել
ի միասին զոյգ ընդ առաւօտեան ժամերգութիւն զս. պատարագ, լըց-
եալ էր Ժողովուրդ բազում եւ սրտաշարժ երգեցողութիւնք դպրաց
ազդէին եւ շարժէին զամենեւեան ի տխրութիւն եւ յարտասուս :

Խօսեցաւ Նորին Սրբութիւն զբարոզ համառօտ՝ առեալ ի բնա-
բան «Եղիցին կամք Տէառն օրհնեալ», զորպիսի բնաբան արտասան-
եաց եթէ յերթալն ի պատրիարքութիւն եւ եթէ ի վերադառնալն,
որպէս եւ ի դալն յառաջնորդութեան Պրուսայու, օրհնեաց զհրա-
մանն Աստուածային, որ կոչեաց զինքն ի Կաթողիկոսութիւն ամե-
նայն Հայոց՝ ի պաշտօն ծանր եւ վսեմագոյն, ետ զողջոյն իւր հրա-
ժեշտի, պատուիրեաց ամենեցուն առհասարակ ճանաչել եւ վճարել
զանձնիւր պարտս, սիրել զԱստուած, սիրել զԱզգ. եւ զեկեղեցի, հե-
տեւել անխոնջ ի պայծալութիւն տանն Աստուծոյ եւ ի յառաջա-
դէմ արդիւնաւորութիւն Գեորգեան վարժարանի, օրհնեաց եւ խրա-
խուսեաց զհօտ իւր սիրելի յորդառատ արտասուօք եւ սրտաբուլիս
մաղթանօք, ոչ դադարէր Ժողովուրդ ի յորդաբուլիս արտասուաց,
զողջես խոնեալ էին ի տան սոյն : Արար զմաղթանս նաեւ վասն Օս-
մանեան պետութեան եւ Վեհ. Սուլթան Ազիզ կայսեր :

Յետ արձակման Ս. Եկեղեցւոյ, յեւանելն Նորին Սրբութեան յԱ-
ռաջնորդարան, շրջապատեաց Ժողովուրդ եւ կարօտալիւ համբուրէր
զԱջն Հայրապետական հանդերձ արտասուօք եւ աղեկէզ հառաչա-
նօք :

Համախմբեալ էին յԱռաջնորդարան - վանս ազգային իշխանք,
քաղաքական պաշտօնեայք եւ անձինք նշանաւորք, հիւպատոսք, դը-
լուխք պրուսայարնակ ազգաց, զորս ողջունեաց Հոգեւոր Տէրն եւ
պատուասիրեաց յարգանօք :

Եհաս վերջին ժամն բաժանման ի Պրուսայէ, եւ էր ժամ հինգ եւ
կէս ի միջօրէի :

Քահանայք զգեստաւորեալ եւ Թափօր կազմեալ յառաջոյ վանուց-
Առաջնորդարանի, դպիրք եւ երգեցիկ մանկունք, որպէս եւ համայն
դպրոցականք կանգնեալ էին ի հանդիպակաց երկուս կարգս սկսեալ

ի փողոցային մեծ դերանէ Առաջնորդարանի մինչեւ ցղուռն Գէորգեան վարժարանի ի մեծ պողոտայի, գոգցեա փակեալ էին անցք ճանապարհի, այնչափ էր բազմութիւն երկսեռ ժողովրդեան, թողցուք զտունս, զպատուհանս, զբարձրադիր տեղիս եւ զըջակայս եկեղեցւոյ եւ Առաջնորդարանի:

Եւ Հոգեւոր Տէրն յԱռաջնորդարանի, եւ առաջի դերանն օրհնեալ եւ խաչակնքեալ զժողովուրդը՝ ասաց զՊառնայանիչ եւ զՀայր մեր: Ապա որոտածայն հնչեցին երգք մանկանց եւ դպրաց. նստաւ Նորին Սրբութիւն յերկար ամեհի, զոր առաքեալ էր կուսակալ փաշայն ի պատիւ Նորին Սրբութեան, նստան ի մեծ պողոտայի ի ձիւ Հրաւիրակք, հիւպատոսք, ազգային երեւելիք եւ պաշտօնեայք, նշանաւոր անձինք, քաղաքականք, ոմն ներկայացուցիչ ի դիմաց կուսակալի, եւ սկսաւ թափօրն յառաջանալ ի ձայն երգոց մանկանց տակաւ առ տակաւ՝ անցեալ մեծաւ զժողարուրթեամբ ի միջոյ խուռնեամբ բազմութեան, յորում կրկին եւ ոստիկանք զմեծամեծ զժողարուրթիւնս:

Եհաս թափօրն ի գլուխ Սէթ Պաշի կամրջոյ, ուր օրհնեաց Հոգեւոր Տէր զարտասուալից մանկունս, զգլխիւրս եւ զքահանայս, հրամայեաց դադարել այլեւս եւ ինքն շարունակեաց զուղին ընդ ուղեկցացն յիշեկեաց՝ իմա՝ ձիւաւորեալ հիւպատոսաց, քաղաքական պաշտօնէից, նշանաւոր անձանց եւ ներկայացուցչաց այլոց ազգաց, յառաջընթաց ոստիկան ձիւաւորաց յատկապէս առաքելոց ի կուսակալ փաշայն: Թողումք յիշել զմեծամբոխ ուղեկցութիւն հեծեալ եւ հետիոտ ժողովրդեան:

Հասեալ ի Թաթարլար, ի հիւսիսային սահման ինչ շինութեանց քաղաքի, հանդերձ շնորհակալութեամբ օրհնեաց զժողովուրդը, զհիւպատոսս, զքաղաքական ուղեկիցս, զներկայացուցիչս եւ արձակեաց զնոսս վերադառնալ յիւրաքանչիւր տեղիս, յետ այնորիկ նստեալ ինքն ի կառս, որպէս եւ Հրաւիրակք եւ այլք ուղեկիցք բազումք նստեալ էին ի կառս, շարունակեաց զուղի իւր. ուղեկցէր ոստիկանապետ պէյն եւ ներկայացուցիչ կուսակալի մինչեւ ցկէմէյիկ:

Էր ժամ 12 ընդ երէկս ժամանեաց ի Կէմէյիկ, ուր դիմաւորեաց Պ. Օնու զՀոգեւոր Տէրն, որ ելեալ ի կառաց՝ գնաց ուղղակի ի ռուսական շոգենաւ Թաւման, որ կացեալ ի բացեայ՝ դրօշակազարդեալ էր եւ ռուսազգի նաւաստիք կանգնեալ էին ի բարեւ: (Եւ զի էր ծամ (բաւազան) մահմետականաց, ի մտանելն ի շոգենաւ՝ զուգադիպեցաւ եւ որոտաց թնդանօթն): Հանգիստ էառ Նորին Սրբութիւն իբրեւ ժամ մի եւ ապա նստաւ ի սեղան ընդ համայն ուղեկիցսն, ընդ որս եւ Պ. Օնու, եւ վայելեաց զռուսական ընթրիս: (Անդէն յընթրեան անմի-

ջապէս ուսաք մեք ի ռուս ծառայից զռուսական բառս ինչ՝ խէպ (հաց), վատա (ջուր), ապէթ (կերակուր), վինօ (գինի), վօթքա (օղի - ցըլ), տաւայ (կամիմ), նիէթ (ոչ), խարաչօ (բարի, լաւ), պլադատարիել (շնորհակալ եմ) եւ զայլս այսպիսիս):

Յետ դիշերոյ, ի յաջորդ աւուր ի 16 Յունւարի ընդ արշալոյսն զմի ժամաւ շարժեցաւ շոգենաւս եւ չափեաց զուղին: Զվեց ժամու միջօրէի եհաս ի Կ. Պոլիս եւ խարսխեաց առաջի Գապարթալի: Եւ ահա եկեալ մտին ի շոգենաւ եպիսկոպոսունք, վարդապետք եւ զըլաւոր ազգայինք, ներկայացուցիչք Ազգ. Պատրիարքարանի եւ Թաղ. խորհրդոյ Ս. Երրորդ. Եկեղեցւոյ Բերայի, եւ մի ոմն ի դիմաց ռուսական դեսպանի, եւ ոչ ոք ի դիմաց Օսմ. պետութեան: Եւ ներկայացան Հոգեւոր Տեառն խորին յարգանք:

Զկնի մէկ եւ կէս ժամեայ հանգստութեան եւ տեսակցութեանց ի շոգենաւի, եւ Հոգեւոր Տէրն մակուկաւ ի նաւահանգիստ Գապարթալի ընդ համայն ուղեկիցսն եւ ընդ նորեկս, օրհնեաց զբազմութիւն չի ընդ համայն ուղեկիցսն, ընդ որոց լցեալ էին եւ օտարազգի ոչ սակաւք, նստաւ ի փառադարդ յատուկ կառս եւ սկսաւ յառաջանալ յամրընթաց գնացիւք, խումբ ոստիկանաց առաքելոց ի կառավարութենէ երթալ յառաջեալ: Դժուարութիւն մեծ էր ի բանալ զուղի ի բազմութենէ Հայոց եւ հետաքրքիր անձանց օտարազգեան, միանգամայն երթեակից:

Հասեալ առաջի պողոտական մեծի դերան Ս. Երրորդութիւն Եկեղեցւոյ Հայոց Բերայի (որ նախ քան զվերջին հրկիզութիւն) ի Թօղրու - եօլ, ուր կազմ եւ պատրաստ սպասէր մեծահանդէս թափօր եկեղեցական հանդերձ սարօքն, սկսան դպիրք նուագել ի ձայն քաղցր զնորահիւս երգս (Բարեաւ երթ ի մէջ), եւ Վեհ. Հայրապետ շուրջառեալ եւ կանգնեալ ընդ ամպհովանեալ ի գլուխ հանդիսի, եմուտ ի Ս. Եկեղեցի երգովք շարականաց (Ուրախ լիք Ս. Եկեղեցի եւ Հրաշափառ), եւ ստիպեալ ի բազմութենէ ժողովրդեան՝ եւ ի բեմ, ուր յետ սաղմոսելոյ (Ուրախ եղէ ես) ըստ սովորական կարգին, դարձաւ առ ժողովուրդը, համառօտ իմն բանիւք օրհնեաց զԱզգ եւ զԵկեղեցի Հայաստանեայց, զհանդիսականս, զերեսփոխանս եւ զհամայն պաշտօնեայս ազգայինս, յաւել զՊառնայանիչ եւ զՀայր մեր:

Ելեալ ի Ս. Եկեղեցւոյ եւ ըստ խնդրանաց եւ զհրաւիրանաց Թաղ. խորհրդոյ՝ եկն ի խորհրդարանն թաղական, զոր կահաւորեալ պատրաստեալ էին յատկապէս, հանգիստ էառ ընդ ազգայինս:

Անդ ներկայացան Նորին Սրբութեան խումբ ազգային խմբազ-

րաց եւ մատուցին մեծարանօք յետ ընթեռնելոյ ի ձայն բարձր զուղերձս զայս .

« Վեհափառ Հայրապետ .

« Կ . Պոլսոյ Ազգային Երեսփոխանական Ժողովը եւ ի Ս . Էջմիա-
« ծին գումարեալ Համագգային ընտրողական Ժողովը զԶեր սրբազ-
« նութիւն կոչելով ի Միածնէջ Գահ Սրբոյ Հօրն մերոյ Լուսաւորչի ,
« Պրուսայոս ձեր սիրելի Հօտին հովուութենէն կը բարձրացնէ յընդ-
« հանրական հովուութիւն բովանդակ Հայոց Ազգին , ուստի այսօր
« մայրաքաղաքիս Ժողովուրդը , դասք եկեղեցականաց եւ աշխարհա-
« կանաց եկան դիմաւորելու զԶեզ , Վեհափառ Տէր , եւ Ձեր անձին եւ
« ընտրութեան վրայ խնդակցութիւն յայտնելու , Ձեր բարձր Սրբազ-
« նութեան բարօրութիւն եւ բարեյաջողութիւն գործոց մաղթելու :

« Գիտէք , Վեհափառ Տէր , ո՛րչափ մեծ եւ բարձր է այդ կոչու-
« մը եւ աստիճանը , առ որ Հոգին Սուրբ առաջնորդեց զԶեզ , նոյնչափ
« մեծ եւ ամենամեծ է Ձեր պարտքը , մանաւանդ այս Ժամանակիս
« մէջ , յորում Հայոց Ազգը ընդ ոլորտս երկրի , իբրեւ ի միակ յոյս
« եւ ապաւէն առ Զեզ դարձուցած է իւր հայեցուածքը եւ Ձեր փոր-
« ձառութենէն ու կատարելութեան ձիրքերէն կակնկալէ :

« Նախ՝ պահպանութիւն եւ ամբողջութիւն Հայաստանեայց ուղ-
« զափառ Եկեղեցւոյ , անխախտ եւ ամբապինդ պահելով Քրիստոսա-
« թիւնք եւ արարողութիւնք , որք ի նախնեաց մերոյ ի սրբոց Հարց
« եւ ի քաջարի նահատակաց մեզի մնացած անգին եւ անգիւն սրտա-
« հատոր նշխարներ են բաղմաթիւ հայերու արիւնովը շաղախուած
« եւ մեզի հասած , որք մեր ազգութեան միմիայն կնիքը կը կրեն , եւ
« անոնցմով ենք այսօր Հայ Ազգ մը աշխարհի առջեւ , եւ ջնջելով ու
« վերցնելով այն ամէն նոր ու Եկեղեցւոյ եւ Ազգի վնասակար կար-
« դադրութիւնները , որոնք տգէտ եւ շահախնդիր ու թոյլ անձերու
« ձեռք չեն մտնում ու զօրութիւն գտած են :

« Երկրորդ՝ երաշխաւորեալ պահպանութիւն Ազգիս , ազգային եւ
« անհատական իրաւանց , ապահովութիւն իւրաքանչիւր բարեխնամ
« կառավարութեանց ներքեւ , որոնց հպատակը կը գտնուին Հայ Ազգի
« զաւակները . վասնզի Ձեր վեհափառութիւնը ոչ միայն Ռուսաբնակ ,
« այլեւ Թուրքաբնակ , այլեւ Հնդկաբնակ եւ Պարսկաբնակ եւ Աւրս-
« տրաբնակ Ազգայնոց վրայ ընդհանրական Տեսուչ էք ի հոգւոյն ,
« հովիւ էք Ազգէն ընտրուած , եւ անոր հայրենաւանդ Ս . կրօնին , Ե-
« կեղեցւոյն , աւանդութեանց , սովորութեանց , ազգային եւ անհա-
« տական ամեն իրաւանց պաշտպանը առաջի Ռուսիոյ ի Ռուսիա ,

« առաջի Թուրքիոյ ի Թուրքիա , առաջի Անգղիոյ ի Հնդկաստան , ա-
« ռաջի պարսից ի Պարսկաստան , առաջի Աւստրիոյ ի յԱւստրիա . ուս-
« տի եւ այս ամեն կառավարութեանց հետ իբրեւ ընդհանրական գլուխ
« եւ ներկայացուցիչ Ազգին՝ կարող էք բանակցիլ , եւ Ձեր Հօտին ու
« Ձեր Ժողովրդեան համար բարեխօսել , միջնորդել եւ բարոյական ,
« նիւթական եւ մտաւորական զարգացման հոգ տանել :

« Երրորդ՝ ըստ կարգի , բայց ըստ պիտոյից առաջին համարե-
« լի , ազգային դաստիարակութեան ծաւալումը , այն է սրտով , մըտ-
« քով եւ հոգով Հայեր պատրաստել . Հայաստանեայց Ս . Եկեղեցին
« եւ Հայոց Ազգը մեծ կարօտութիւն ունի քաջարթուն , հոգելից , բա-
« նիբուն , վերջապէս արժանաւոր եկեղեցականներու եւ աշխարհա-
« կաններու : Արժանաւոր եկեղեցականաց պիտոյքը Դուք ինքնին
« փորձիւ զգացած էք , Վեհափառ Տէր , հովիւ պէտք է ոչ անձնդիւր ,
« գլուխ՝ ոչ ինքնասէր , այլ Ժողովրդասէր , եկեղեցասէր , ազգասէր :
« Այս պիտոյքը մեծ ու զգալի եղած է , մանաւանդ ներկայ Ժամանա-
« կիս մէջ , յորում անարժան եկեղեցականաց երեսն Եկեղեցին նշա-
« ւակ , Ազգը յուսաբեկ , եւ մանաւանդ թեմեր ալ խայտառակ եղած
« են : Զգենք վանքերէն մեծ մասին եւ ամենէն հոգակաւորներուն ող-
« բալի վիճակը . Թողունք Առաջնորդաց մեծ մասին անպիտանութիւ-
« նը , այլ անպատմելի խայտառակութիւնք , քստմնելի սրբապղծու-
« թիւնք եւ անլուր եւ անխիղճ դալթակողութիւնք գործուեցան մօտ
« ատեններս երկու մասնաւոր կաթողիկոսութեանց թեմերուն մէջ
« յԱղթամար եւ ի Սիւ երկու անարժան եւ իսպառ անարժան եկեղե-
« ցականաց միջոցաւ : Ազգը քստմնելով տեսաւ անոնց անվայել գոր-
« ծը , եւ վիճակային Ժողովով այս ինքնընտիր , ինքնահրաւէր եւ ինք-
« նակոչ անձանց անվաւերութիւնը եւ անարժանութիւնը վճռուեցաւ :
« Ձեր Վեհափառութիւնը՝ այսպիսի սրբապղծութեանց եւ Հայաս-
« տանեայց Եկեղեցւոյ եւ Հայ Ազգի կործանումն եւ աղէտ սպառնա-
« ցող ոճրագործութեանց վրայ անշուշտ արժանաւոր սրտմտու-
« թեամբ կը նայի , եւ Տիրոջը Այգին այնպիսի աղուէսներէ գերծ պա-
« հելու փոյթը պիտի ցուցնէ :

« Այս երեք գլխաւոր պիտոյից մէջ , որոնք կակնկալէ Ազգը
« այսօր Ձեր Վեհափառութենէն , կը պարունակեն եւ այլ ամենայն
« պիտոյք , զորոնք հարկ չենք համարեր մանրամասնել հոս . Ձեր Վե-
« հափառութիւնը այդ ամենը գիտէ ու կը զգայ , եւ արդէն Ազգը մեծ
« յոյսեր կը սնուցանէ իր սրտին մէջ , եւ վստահութեամբ կրնայ ը-
« սել թէ իր ընտրութեան մէջ վրիպած չէ . Դուք ալ այս արժանա-
« ւորութիւնը ոչ միայն խօսքով , այլեւ գործքով պիտի ցուցնէք :

« Ձեր փառքը Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ պահպանութեան եւ ամ-
 « բողջութեան մէջ փնտռելով, Ձեր պատիւը Ձեր հարազատ զաւակաց
 « կենդանի երախտագիտութեանը մէջ, եւ Ձեր յիշատակը Ձեզի ար-
 « ժանաւոր Յաջորդացը մէջ: Դուք այսօր կը դահակալէք այս Աթո-
 « ուր, որ Ձեզմէ առաջ բազմաթիւ կաթողիկոսներ ժառանգած են,
 « բայց անոնցմէ մէկ մասը միայն իրենց անուանը հետ իրենց բարի,
 « առաքինի, սիրելի եւ պաշտելի յիշատակը թողուցած է, մնացեալ-
 « ները միայն Անուանին: Անշուշտ, դուք ի շարս կաթողիկոսաց՝ մի-
 « այն անուն թողելու չէք, այլ արժանաւորաց օրինակին պիտի հե-
 « տեւիք, եւ մանաւանդ Ձեր նախորդին նախորդ Աշտարակեցի Հո-
 « զեղոյս Ներսէս *) կաթողիկոսին, այն անմահ յիշատակաց արժա-
 « նի անձին, որուն համար Ազգը յաւիտեան երախտագէտ պիտի մը-
 « նայ: Կը տեսնէք, Վեհափառ Տէր, թէ ժողովուրդը՝ Ձեր սիրելի զա-
 «ւակները ինչ սիրալիք եւ որդիական գգուանօք զՁեզ շուրջ պատած
 « են. այո՛, ոչ միայն գգուելի, այլեւ պաշտելի պիտի ըլլաք, երբ ի-
 «րենց ակնկալութեանց կատարումը տեսնեն, իսկ եթէ զրկուին այս
 « յոյսէն, ո՛հ, եւ ոչ մէկը պիտի գտնէք Ձեր շուրջը: Ինչ մը խիստ
 « են այս խօսքերը, այո՛, բայց Ազգին այսօրուայ աղէտալի եւ վը-
 « տանգաւոր վիճակին մէջ ի դիմաց ժողովուրդեան այս աղգարարու-
 « թիւնները պէտք է որ հոս ըլլան: Ժողովուրդը արթնցած է, կը
 « զգայ, կիմանայ, կը յուզի, ասանկ տեսարաններու վրայ չլամտու-
 « թեամբ չնայիր, հոգեւոր եւ կենսական հանգէտներու ու տեսարան-
 « ներու կը բաղձայ, Դուք այս փառքին ու պատուոյն մէջ ոչ թէ հան-
 « գատութիւն, խաղաղութիւն եւ երջանկութիւն գտնելու կուգաք,
 « այլ գիշեր ցերեկ անքուն տքնութեան, Ազգային Եկեղեցւոյ, Հայ-
 « րապետական կանոնաց, ազգային յառաջդիմութեան եւ ազգային
 « ընդհանրական եւ անհատական իրաւանց պաշտպանութեան համար
 « մինչեւ իսկ նահատակութեան: Վտանգը մեծ է, հարկաւ, եւ Ձեր
 « Վեհափառութեան աշխատութիւնն ալ մեծ պիտի ըլլայ, բայց աւե-
 « լի փառք ու պարծանք պիտի գայ Ձեր անուան եւ յիշատակին, զի
 « այսպիսի ալեկոծեալ եւ փոթորկալից ժամանակի մէջ նաւապետու-
 « թեան կոչուեցաք: Ազգը պիտի չսխալի այս իր ընտրութեան մէջ:
 « Ձեր Վեհափառութեան փորձառութիւնը եւ ազգու բնաւորութիւնը
 « կը խոստանայ մեզ ամէն բարեկաջողութիւն: Կը ձայնակցինք ու-
 « բեմն այս խուռն բազմութեան՝ Ձեր սիրելի ժողովուրդեան հետ կո-
 « չելով՝ կեցցես Վեհափառ Տէր:

*) Ակնարկ միամիտ, արդիւնք տգիտութեան, որպիսիք երեւին եւ յայլ բանս
 ինքնաբոլոր ազգային խմբագրաց:

« Մնամք Վեհափառ Հայրապետիդ ամենախոնարհ որդիք

Ազգային խմբագիրքի Ի Կ. Պոլիս.
 Կարապետ Չուխաճեան (Ծիածան)
 Կ. Ս. Իւթիւճեան (Մասիս)
 Մարկոս Աղաբէգեան (Ծիլն Աւարայրի)
 Ս. Փափաղեան (Ժամանակ)
 Հ. Ս. Ալաճաճեան (Փռնիք)
 Կարապետ Յ. Փանոսեան (Մանգումէ)

« 16 Յունվարի, 1867. »

Համառօտագոյն եղեւ պատասխանի Հոգեւոր Տիառն, եւ ա-
 ոանց հետեւելոյ տեսական եւ վերացական ուղղութեանց՝ շնոր-
 հակալ դեւ եւ օրհնեաց զլրագրապետս, կարդաց զօգնութիւն ա-
 մենակալին Աստուծոյ առաջնորդել ինքեան եւ Հայոց յօգուտ եւ ի
 պէտս Եկեղեցւոյ եւ Ազգի Հայաստանեայց:

Յետ երկժամեայ միջոցի՝ տեսեալ եւ յարգեալ զհիւրասիրութիւն
 Թաղ. խորհրդոյ, եւ Նորին Սրբութիւն ի խորհրդարանէ եւ համա-
 ձայն յատուկ փափաքանաց, խնդրանաց եւ հրաւիրանացն եկն ի հո-
 յակապ բնակարան Մեծ Յակոբայ Էֆ. Նորատունկեանի ի Թօղթաւ -
 եօլ, մերձ ի Թագսիւլ, եւ բնակեցաւ անդ մինչեւ մեկնեցաւ աստի ի
 Կ. Պոլսոյ:

Անդ պարզեալ ի նորոյ Հրաւիրականաց, եկեղեցականաց եւ աշխար-
 հականաց, ազգային երեւելեաց, անձանց նշանաւորաց եւ այլոց եւ
 այլոց զմաղթանս, զիդձս եւ զմեծարանս իւրեանց, համբուրեալ
 զՀովուապետական Աջ Հոգեւոր Տիառն, առին զօրհնութիւն եւ մեկ-
 նեցան յիւրաքանչիւր բնակարանս:

ԳԼՈՒԽ ԽԳ.

ՅԱՂԱԳՍ ԱՅՑԵԼՈՒԹԵԱՆՑ, ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆՑ,
 ՎԵՂԱՐԱՍԱԶԻ ԵՒ ՈՄԱՆՑ ԱՆՑԻՑ

Հանգիստ առեալ Հոգեւոր Տիառն սակաւուք, ի սմին իսկ աւուր
 (16, Բչ.) մերձ ի մուտս արեւու ել եւ գնաց յայցելութիւն ոռւսական
 դեսպան Նիկոլայ Իլինաթիէվ զօրավարի ի դեսպանատան ի Թօղթաւ -
 եօլ: Եւ այսու առթիւ փոխանակեաց նմա զշնորհակալութիւն սակս
 Թաման Հոգեհաւու եւ հիւրասիրութեանցն որ ի նմին շողենաւ, եւ
 վասն Պ. Օնուկի:

Ի յաջորդ աւուր ի 17-ն Յունական ի կէն Տ. Պողոս Արքեպս. Թաղ-
թաղեան Ս. Պատրիարք յառաջին այցելութիւն եւ ի շնորհաւորու-
թիւն առ Հոգեւոր Տէր եւ ետես զընդունելութիւն եւ զհիւրասիրու-
թիւն արժանաւոր եւ սիրալիր խորին մեծարանօք: Կամք Տեառն տնօ-
րինեալ էին այսպէս, զի զոր իբրեւ զփոքրաւոր իւր ունէր երբեմն Պո-
ղոս Եպիսկոպոս ի պատրիարքական փոխանորդութիւն իւրում ի պա-
տրիարքարանի արդ ներկայանար սմա իբրեւ պետի եւ Հայրապետի
Աղբի եւ Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց:

Յայսմ աւուր երէկս զտասներորդ ժամու, որպէս տնօրինեալ էր
կանխաւ, եկն պ. զօրավար Իկնաթիէյ ղեսպան ի փոխադարձ այցե-
լութիւն առ Վեհ. Հայրապետ, որում եւ մատոյց հանդերձ շնորհաւո-
րութեամբք զվեղարախաջ աղամանդեայ ընդ կայսերական հրովար-
տակի ի դիմաց Օղոստ. Աղեքսանդր Բ. կայսեր Ռուսաց: Հրովարտակն
ունէր օրինակ զայս.

« Նորին Ս. Օծութիւն

« Ծայրագոյն Պատրիարք Ս. Էջմիածնի եւ Կաթողիկոս Ամենայն

« Հայոց Գէորգ:

« Երկար ժամանակեայ վաստակ ի հոգեւոր ասպարէզի դրաւեաց
« առ Ս. Օծութիւն Ձեր առհասարակ զփոխահութիւն ժողովրդեան
« Հայոց, որ ահա ընտրեալ բարձրացուցանէ զՁեզ ի պատրիարքական
« Աթոռ Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի Հայաստանեայց:

« Ի հովուական գործօն ջանս ձերոց ճգանց նկատեալ մեր դրա-
« ւական իմն ի բարօրութիւն Եկեղեցւոյն Հայոց, որ այնչափ սիրելի
« է մերում սրտի, որպէս եւ առ հոգեւորն յառաջընթացութիւն որդւոցն
« նորա, ընծայեմք Ձեզ սիրով մեծաւ ի զարդ վեղարի օծութեանդ
« զխաջ աղամանդակուս, զգրօշ ասեմ նուիրական զհաւատոցն Քրիս-
« տոսի, որ վառեալ զօրացուցանէ զհովիւն եւ զհօտ միանգամայն:

« Յանձն արարեալ զիս աղօթից Ձերոց, մնամ Ձեզ բարեացակամ

Աղեքսանդր.

« Ի 23-ն Նոյեմբեր 1866

« Ի Ս. Պետերսբուրկ. »

Սիրալիր եղեւ այցելութիւնս այս եւ տեսակցութիւն, որ եւ տեւ-
եաց իբր երկու ժամ: Քաղաքավարական էին խօսակցութիւնքն խառն
ընդ փոխադարձ հարցումիորձից սակս ուղեւորութեան եւ այլոց:

Այսու առթիւ հաճեցաւ Պ. Իկնաթիէյ խարդաւանել ըստ այսմ ե-
ղանակին. — պատրուակեալ բարձրացուցանել զպատիւ եւ զդիրս կա-
թողիկոսական, առաջարկեաց Նորին Սրբութեան ոչ կանխել երթալ
այցելութիւնս եւրոպական ղեսպանաց ըստ եւրոպական սովորու-

« Վ Է Ս » - Ի Ն

Բաժանորդ կարելի է գրել հետեւեալ տեղերը. —

Ֆրանսա՝ Լ. Գեւորեան, 17, Rue Damesme, Paris.

Ն. Կակոսեան, (Մարտէյի եւ չրջակայքի ընդհ. գործակալ)
49, Rue Nationale, Marseille.

Յունաստան՝ «Նոր Օր», 20-A, Rue Vouli, Athènes.

Կիպրոս՝ Յ. Մահաբեան, Arasta St. No. 1, Nicosia.

Բուլղարիա՝ Գ. Հալաճեան, K. Haladjian, B. P. 444, Sofia.

Ռումանիա՝ Ե. Սարգսեան,

Typ "Astoria", 14, Str. Pictor Luchian, Bucarest.

Եգիպտոս՝ Գ. Միթարեան, խմբագր. «Յուսարեր»-ի.

B. P. 868, Le Caire.

Եթովպիա՝ Յ. Գ. Պուրսաթեան, Hirna.

Պաղեստին, Վահան Կէտիկեան, Haret-el-Nasara. Jerusalem.

Լիբանան, Գառնիկ Գիւղալեան,

Collège Arménien 127, rue Vadi Abou Jemil, Beyrouth.

Սիրիա՝ Յ. Սիմոնի, B. P. 310, Alep.

,, Ս. Պոյաճեան, B. P. 321, Damas.

Իրաք՝ Մ. Սոսեան, South Gate Badaveen, 27-1, Bagdad.

Իրան՝ Խ. Մեկքումեան, Թաւրիզ:

,, Ա. Գէորգեան (Խուղիստանի ընդհ. գործակալ),

Իրան՝ Թ. Համբարձումեան, Ահվազ,

Southern State Railway, Ahwaz.

Թեհրան՝ Ար. Խոջայեան,

A. Khodjayan. Magasin «Khochnoud», Avenue Lalezar, Téhéran.

Սպահան — Ջուղա՝ Թաղ. Թաղէսեան

Հիւս. Ամերիկայի ընդհ. գործակալ՝ Յ. Կորոյեան,

H. Gopoian, 359 W. 28th St. New York, N. Y., (U. S. A.).

Հարաւ. Ամերիկա՝ Եղ. Խաչերեան, Carrington 1245, Buenos-Aires

» » Ար. Գալստեան,

Rua 25 de Março, 262 São Paulo (Brésil).

«Յ Ա Ռ Ա Զ»

ՕՐԱԹԵՐԹ ԱԶԳԱՅԵՆ, ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Խմբագիր՝ ՇԱԽԱՐԾ ՄԻՍԱԳԵԱՆ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ Տարեկան վեցամսեայ եռամսեայ

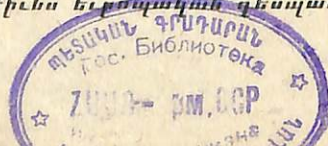
Ֆրանսա եւ Գաղութներ 140 ֆրանք 70 ֆրանք 35 ֆրանք

Նեղիւ, Եգիպտոս, Զիւլեյիլ, Խալիլ 250 ֆրանք 130 ֆրանք

Ռուսի Երկիրներ 200 ֆրանք 100 ֆրանք

Ամերիկա 200 ֆրանք 100 ֆրանք

ՀԱՅԵ. — 17, Rue Damesme, Paris XIII

Imp. ARTISTIQUE. — 42. Rue de la Jonquière, PARIS (17e)